

KLIÓ. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;
Bárány Attila PhD egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4002 Debrecen, Postafiók 400. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Bitskey István akadémikus, professor emeritus, DE; Györkös Attila
egyetemi adjunktus, DE és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

NYÍREGYHÁZA

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
Nyíregyháza M. J. Város
Önkormányzata,
valamint a Nyíregyházi Egyetem
támogatásával.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középso hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi adjunktus, PTE
Bognár István levéltáros, Tatabánya M. J. Város Levéltára
Czeferner Dóra doktorandusz, PTE
Demeter Gábor PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI
Eperjesi Zoltán PhD, University of Berlin
Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYE, a Klió szerkesztője, DE
Gesztelyi Tamás DSc, professor emeritus, DE
Gyarmati Enikő doktorandusz, EKF
Jakab Attila vallástörténész, megbízott előadó, ELTE
Kurunczi Jenő PhD, történész, Gyula
Lakatos Artur PhD, külső munkatárs, Babes Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Madarász Imre CSc, habil. egyetemi docens, DE
Pete László PhD, habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Peterecz Zoltán PhD, főiskolai docens, EKF
Sáry Pál PhD egyetemi docens, ME Jogtörténeti Tanszék
B. Stenge Csaba dr. igazgató, Tatabánya M. J. Város Levéltára
Veszprémy Márton történész, könyvtáros, OSZK
Zádorvölgyi Zita doktorandusz, ELTE BTK Doktori Iskola

(Rövidítések: EKF: Eszterházy Károly Főiskola; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar; DE: Debreceni Egyetem; ME: Miskolci Egyetem; MTA TTI: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet; NYE: Nyíregyházi Egyetem, OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket!

Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

TARTALOM

Ókor

- Luca Giuliani: Képnyelv a görög vázafestészetben (*Gesztelyi Tamás*) 3
Harry Y. Gamble: Keresztény könyvek és olvasók az ókorban
(*Jakab Attila*) 9
Judith Evans Grubbs: Szabadságpercek a császárkori Rómában (*Sáry Pál*) 14

Középkor – kora újkor

- Paolo Golinelli: Canossa úrnője (*Madarász Imre*) 23
Wiebke Deimann és David Juste (szerk.): Asztrológusok és megbízóik
a középkori és a korai modern Európában (*Veszprémy Márton*) 25
Barbara Schmid (szerk.): Caspar Joseph Dorer *Diariuma* az 1714-ben
megkötött badeni békéről (*Gyarmati Enikő*) 30
Elizabeth Bouldin: „Zarándoktársak” keresése: radikális protestánsok
és felekezetek közötti kapcsolatok Európában és a brit-atlanti
világban, 1670–1730 (*Zádorvölgyi Zita*) 34

Újkor

- Enrico Francia: 1848 – a risorgimento forradalma (*Pete László*) 40
Norman A. Graebner stb: Erőegyensúly, kereskedelem, hitelképesség
– az amerikai külpolitika kezdeteinek alapvető kérdései
(*Peterecz Zoltán*) 44
Ian D. Armour: A viszály almája – a „magyar tényező” az osztrák–szerb
kapcsolatokban, 1867–1881 (*Demeter Gábor*) 49
Christa Hämmerle – Oswald Überegger – Brigitta Bader-Zaar (szerk.):
A társadalmi nem és az első világháború (*Czeferner Dóra*) 53
Oleg R. Ajrapetov: Az Oroszországi Birodalom részvétele az első
világháborúban (1914–1917) (*Kurunczi Jenő*) 61

Alexander Watson: Hallatlan brutalitás: orosz atrocitások Kelet-Poroszországban 1914–15-ben (<i>Fodor Mihályné</i>)	67
Jiří Plachý: Fél legális szervezettől a cseh ellenes felkelésig. Néhány megjegyzés a „Kárpátaljai Szics” megalapításával és fennállásával kapcsolatban 1938–1939 között (<i>Bognár István</i>)	73
Florin Müller: A román politika átalakulása 1938 és 1944 között (<i>Lakatos Artur</i>)	77
Angelika Praus: François Mitterrand és az exception française (francia kivétel) alapelvei (<i>Eperjesi Zoltán</i>)	81
Antje Schnoor: Engedelmeskedni és alkotni. A chilei jezsuiták és a politika Frei, Allende és Pinochet kormányzata idején (<i>Bánkuti Gábor</i>)	86
P. V. S. Jagan Mohan – Samir Chopra: Az indiai légiőrő Banglades felett 1971-ben (<i>B. Stenge Csaba</i>)	93
Magdi Amin, stb.: A tavasz elmúltával. Gazdasági átalakulások az arab világban (<i>Lakatos Artur</i>)	99

ÓKOR

Képnyelv a görög vázafestészetben

Régi új könyvet üdvözölhetünk *Luca Giulianitól*, melynek az eredetije 2003-ban jelent meg német nyelven. A könyv nyilvánvaló időtállóságát jelzi, hogy az angol anyanyelvű szakmai körök tíz év elteltével is érdemesnek tartották arra, hogy saját nyelvükre lefordítva, ismét megjelentessék. Valóban, ami a görög festészeti elbeszélés kialakulását és értelmezését illeti, alapos elemzést és jól követhető történeti fejlődést ismerhetünk meg benne. Cáfolja azt a közkeletű hiedelmet, hogy a képek keletkezésében a költészet primátussággal rendelkezik. A képek sohasem csupán egyszerű és semleges visszatükröződései az irodalmi tartalomnak.

A két művészeti ág alapvető különbsége abban rejlik, hogy míg a festészet a tárgyak térbeli egymásmellettségét írja le a saját jeleivel, addig a költészet jelei az időbeli egymásutániségot adják elő.¹ A festészetben tehát nincs időbeli egymásutániség, míg a költészet tárgya, lényege az elbeszélés, a cselekmény. Bizonyos időbeliség azonban a festészettől sem tagadható meg, mert a befogadó a szemével lassan pásztázza végig a festett felületet, többnyire a középponttól haladva a szélek felé. Ezen túl az is gyakori, hogy egymást követő cselekmények egy képen vannak össze-sűrítve. Ugyanakkor az elbeszélésre – jelen vizsgálatban a mítoszra – az jellemző, hogy van eleje, közepe és vége, amit a hallgató végigkövethet lépésről lépésre. Egy képnek azonban nincs eleje és vége, hanem csak közepe és széle.

A kora archaikus, VIII. századi görög kultúrában nagy távolságot tapasztalunk a homéroszi eposz és a vázafestészet között, mely utóbbi éppen csak kialakulóban volt, míg az eposzt hosszú szájhagyomány előzte meg. Az Iliásban olvasható pajzsléírás (18. ének) gazdag cselekménysorozata nem vethető össze semmilyen korabeli ábrázolással. A vázákon csupán egy-egy jelenettel találkozunk, mint pl. oroszláncküzdelem. Az ábrázolást nem mítoszként, nem is mindennapi jelenetként kell értelmeznünk – ek-

¹ A kérdés első klasszikus megfogalmazása: G. E. Lessing, *Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie*. 1766.

kor már Görögországban nem voltak oroszlánok –, hanem az arisztokrácia hősiesség ideáljának kifejezéseként. Egy kétevezősoros hajó mellett megjelenő férfi és nő egyszerre lehet a búcsúvétel vagy a megérkezés jelenete is. Semmi okunk nincs egy konkrét történetre gondolni, hanem egy szokásos szituáció bemutatását kell benne látnunk, mely hozzátartozott a korszak arisztokráciájának mindennapjaihoz. A két oroszlánnak áldozatul eső férfi jelenetét sem konkrétan kell értelmeznünk. Az oroszlán gyakran előfordul az Iliásban, de nem a cselekményben, hanem a hasonlatokban: ő a legveszélyesebb állat, bátor, erős, félelmetes. Szimbolikus jelentése lehet a halál szférájának démonikus lénye, a halál kérlelhetetlen hatalma, méltó jelenség egy arisztokrata végzetéhez. A bátor küzdelmekben bekövetkező halált is gyakran látjuk a vázaképeken, mert dicsőségesen meghalni az arisztokrácia szemében a legnagyobb érték volt. A csatajelenetekben tehát nem kell összefüggő történetet feltételeznünk, bárkik lehetnek a szereplői.

Az elbeszélő (narratív) képek megjelenése a VII. századra tehető. Az a ló-ábrázolás, melyen a ló lábaihoz kerekek vannak erősítve, már nem lehet bármely állat, hanem csak a trójai faló. A ló oldalán ablaknyílásokat látunk, melyben megjelennek a katonák. A valóságban ez nyilván nem volt látható, hisz akkor ezt a trójaiak is észrevették volna, az ábrázolás azonban másképp nem jelezhetne volna, hogy ebbe katonák voltak bezárva. Az epikus elbeszélésnek ilyen nehézségei nem adódtak. A faló alakja alatt a váza testén elhatárolt mezőkben a trójai öldöklés jelenetei sorakoznak. Ezeket a szereplőket azonban nem azonosíthatjuk konkrét személyekkel, és időrendet sem állíthatunk fel közöttük. Egy város elfoglalásánál szokásos jelenetek sorának leíró (deskriptív) ábrázolását láthatjuk bennük, hasonló szituációkat ismételve vagy variálva. Polüphemosz megvakításának jelenete – mely több vázán is előfordul - szintén jól felismerhető történet. A lerészegített óriás eszméletlenül hever, és így sikerül Odüsszeusznak és társainak megvakítaniuk. Az egyik jeleneten Polüphemosz a megvakítás-kor még felemelt kezében tartja a serleget, ami még a leitatás mozzanatára utal. Így sűrítendő egy jelenetbe több mozzanat is. Kérdés, hogy a görög világ több pontján is megjelenő ábrázolás mindegyike az Odüsszeia 9. könyvében szereplő jelenet elbeszélését követi-e vagy sem. Aligha kétséges, hogy a történet a VIII. század végén kialakuló Odüsszeia alapján vált általánosan ismertté.

A VIII. század folyamán a görögök megismerték az írást, ami a VII. és VI. században a vázaképeken jelenik meg, új lehetőséget nyitva ezzel a jelenetek meghatározásához. A híres Chigi-vázán a mindennapi élet hősi

jeleneteit láthatjuk: hopliták felvonulása, nyúl- és oroszlánvadászat. Ezek deskriptív jellegű képek. Van azonban egy jelenet, melyen három nőalak vonul egy férfialak felé, és melléjük van írva a nevük: Athénaia, Aphrodita, Alexandrosz. Ez Párizs ítéletének legrégebbi ismert ábrázolása. A felirat tehát egyértelművé teszi, hogy egy konkrét narratíváról van szó. Egy párharc egy elesett harcos testéért teljesen általános életkép, de ha oda van írva a harcolókhöz Menelaosz és Hektor neve, az esetet pedig Euphorboszé, akkor ez kifejezetten az Iliász 17. könyvében leírt eseményt örökíti meg. Gyakoriatk a fegyver felöltési jelenetek, melyekben a feleség nyújtja férjének a pajzsot és a sisakot. Ebben még nincs narratíva. Mihelyt azonban oda van írva a nevük: Akhilleusz, illetve Thetisz, úgy már csak egy konkrét történetre gondolhatunk. Az ábrázolás a fegyverátadás már kialakult ikonográfiájára építve jeleníti meg a konkrét történetet is.

Az elbeszélő ábrázolás leghíresebb görög darabja az ún. François-váza, mely 570 körül készült. Felületén 6 fríz fut körbe különféle jelenetekkel. Festőjének, Kleitiasznak olyan elbeszélő témákat kellett keresnie, melyek megfelelő számú alakkal kitöltik a rendelkezésre álló felületet. Az alakok mellé oda van írva a nevük is. A második frízben a Patroklosz temetésén rendezett kocsiverseny látható. Az itt felírt versenyzőnevek nem azonosak az Iliász 23. könyvében szereplő nevekkal. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ekkor még az Iliász szövege nem volt írásba foglalva, ahol ellenőrizni lehetett volna a neveket, melyeket emlékezetből nehezebb volt pontosan felidézni. A főfrízben Péleusz és Thetisz menyegzője volt ábrázolva. Ez jó lehetőséget biztosított a felvonuló vendégsereg bemutatására. Az istenek mellett megjelennek a Múzsák is, mégpedig abban a sorrendben, ahogy Hésziodosz Theogóniájában szerepelnek, ami bizonyára nem véletlen. A mitológiai ismeretek a Múzsáktól származnak, és Kleitiasz ugyanúgy tőlük tanulta ezeket, mint Hésziodosz.

A VI. és V. századi ábrázolási stratégiák esetében eleinte még a több idejűség (polüchronia) alkalmazásával találkozunk. Egy lakóniai serlegben Polüphemosz mindkét kezében emberi lábszárat tart, míg Odüsszeusz egyik kezével kantharoszt nyújt feléje, másik kezével pedig a szálfát irányítja a szemébe. Ez három egymás utáni cselekvés egy jelenetbe való sűrítése. Ez a módszer mindinkább háttérbe szorul, és a egyidejűség (monochronia) foglalja el a helyét. A VI. század végére Polüphemosz teste teljesen elernyedve, alvó állapotban jelenik meg a vázákon. A kép tartalma tehát szinchronizálódik. Az Iliászban Priamosz mikor Akhilleuszhoz megy, nem látja fia holttestét. Az ábrázolásokon azonban nem volt elkerülhető, hogy a holttest ne látszódjék. Az azonban megfigyelhető a

VI. század végéhez közeledve, hogy a vázaképeken a holttest az előtérből mindinkább elrejtve Akhilleusz kerevetje alá kerül, és Priamosz úgy tűnik, mint aki ezt nem is veszi észre.

A Kirké-történet is nehéz feladat elé állította a vázafestőket. A költő nehézség nélkül adhatta elő, hogyan változtatta a varázslónő Odüsszeusz társait emberből disznókká. A vázakép készítője az átváltozást úgy érzékeltethette, hogy keveréklényeket alkotott: az alakoknak ember testük, de disznó fejük volt. Kirké varázssitalával Odüsszeuszt is állattá akarta változtatni. Hogyan érzékeltesse ezt a vázafestő? Úgy oldotta meg, hogy Kirké egyik kezével a serleget nyújtja Odüsszeusznak, a másikban pedig ott van a varázspálca, mellyel az italt kikeverte. Trója pusztulásának (Iliou perszisz) egyik legkegyetlenebb jelenete az, amikor Akhilleusz fia, Neoptolemosz Zeusz oltáránál megöli az öreg Priamoszt. Ezt a vázafestők még úgy fokozzák, hogy fegyver helyett Priamosz unokáját, a kis Asztüanaxot ragadja meg a lábánál fogva Neoptolemosz, és mint egy élő fegyverrel, vele csapja agyon az öreg királyt. Ezzel hág tetőfokára a borzalom és kegyetlenség. Ennek nincs nyoma az epikus költészetben, ahol Asztüanaxot a vár fokáról vetik le. A vázafestő maga kereste meg a szenvedélyek fokozásának az eszközt.

A vázafestészet és szöveg viszonya az V. század második felétől kezdve mélyreható változáson ment keresztül. Az attikai vázak készítése fokozatosan visszaszorult, és helyét a dél-itáliai luxuskerámia foglalta el. Ezek már nem szümposzionokhoz készültek, hanem sírmellékleteknek. A szümposzionokon a mitologikus elbeszélés szóbeli előadása lassacskán kiment a divatból, ami a szümposzionvázák ikonográfiájára is hatással volt. Egy V. század eleji attikai sztamnoszon (bortároló) a haragvó Akhilleuszhoz érkező küldöttség látható. A középpontban Akhilleusz ül teljesen magába zárkózva, köpenyébe burkolózva. Ennek az Iliász 9. könyvében semmi nyoma, mert a küldötteket nagyon barátságosan fogadja a hős. Volt viszont Aiszkülosznak egy Akhilleusz-trilógiája, melynek az első részében a főhős szótlanul, magába burkolózva ül a színpadon. Ez lenne a vázafestőnek a mintája? Az Iliászban a szívélyes fogadtatás ellenére Akhilleusz jöttányit sem enged álláspontjából. Haragja azonban nem a küldöttekre, hanem Agamemnonra irányul. A vázafestő nem tudta egyszerre ábrázolni a szívélyességet és a haragot, ezért az utóbbit választotta, mely kifejezte a visszautasítást, és meghatározó volt a további események szempontjából. A festő tehát nem változtatta meg az Iliász elbeszélését, csupán alkalmazta a saját művészetének ábrázolási lehetőségeihez. Jelen esetben a korábban készült vázakép hat-

hatott a drámaíróra, és ezért Aiszkhülosz így vitte színpadra a magába burkolózó Akhilleusz képét.

A VI. és V. század vázaképei mögött nem áll leírt (literatur), hanem csak szóbeli elbeszélés (oralitur). Az ilyen képek ikonográfiájára nem az iratkeercsek szövege, hanem a szóbeli előadás megmaradt emlékezete volt a mértékadó. A szóbeli közvetítés bizonyos távolságot biztosított a képeknek a szöveggel szemben, az ikonográfia több önállósággal rendelkezett. Minél szorosabban követi a vázafestő a szöveget, annál inkább kizárja képéből azokat a mozzanatokot, melyek az adott szövegben nincsenek benne. Ez a képek látószögének a leszűkülését hozza magával.

A III. század folyamán a vörös alakos vázák kimentek a divatból. Helyette a jómódúak bronz vagy ezüst edényeket használtak, a kevésbé jómódúak kerámiából készült utánzatokat. Ez utóbbiak körében kialakult egy serlegtípus a II. században, melyen domborműves díszítés volt látható. Jellemző, hogy ezek ikonográfiája feltűnően közel áll az irodalmi szövegekhez. Ezzel a szoros kapcsolattal együtt jár, hogy a jelenetek megsokszorozódnak, sőt, feliratokkal is el vannak látva. Ezek nemcsak a szereplők neveit tartalmazzák, hanem az ábrázolt esemény tartalmát is. Van pl. két serleg, melyek az Odüsszeia jeleneteit mutatják, mellettük pedig a 22. könyvből származó idézetek olvashatók. Kép és szöveg kölcsönösen támogatják egymást. A 3-4 jelenetből álló fríz kb. 70 sor tartalmát ábrázolja. A képek készítője lépésről lépésre követi az epikus elbeszélés menetét anélkül, hogy szelektálna közöttük. A célja minden bizonnyal a szöveg teljes felhasználása, azaz a teljes Odüsszeia illusztrálása volt. Ebből a hatalmas sorozatból maradt meg két serleg. Ezek használói az irodalomban igen járatos emberek lehettek, akik az idézett helyekkel tisztában voltak, vagy ha nem, úgy a rendelkezésükre álló szövegek segítségével utánanézhettek. A rövidített idézetek játékosan is szolgálhattak a serlegek használoinak arra, hogy azokat kiegészítsék. A képek teljesen a szövegből indultak ki, és az idézőt a szöveghez vezethették vissza. Arra nincs adatunk, hogy ekkor már illusztrált papiruszkeercsek készültek volna. Az illusztrált szövegkiadásokat a pergamen-kódexek megjelenése segítette elő. A szöveghez való szoros kötődés következtében a képek elvesztik a mozgásterüket és autonómiájukat, egyszerűen illusztrációkká válnak. A kép többé nem a történet egészét tartja szem előtt, csupán egy rövid, kiszakított szövegszakaszt. A kép hasonlatossá válik egy tükörhöz, mely a követett szövegtől nem tér el, semmi váratlan, semmi meglepetés nincs benne, csupán a szöveg ismert tartalma. Így kerülnek a képek alárendelt helyzetbe a szöveggel szemben.

Giuliani könyvének segítségével nyomon tudjuk követni a görög képi ábrázolások kialakulásának folyamatát, mely a deskriptív ábrázolásokkal kezdődik, és halad a narratív ábrázolások felé, de a deskriptív sohasem hal ki sem az ókorban, sem később, amikor tovább él az újkor genrefestészetében. Ameddig az irodalomra az orális jellemző, a képek nagy autonómiával rendelkeznek, de mihelyt előtérbe kerül az olvasás, kialakul a képek illusztratív szerepe, ami autonómiájuk elvesztésével jár együtt. A kötet bőséges irodalomjegyzékkel, jegyzetekkel és kiváló illusztrációkkal rendelkezik.

Luca Giuliani: *Image and Myth. A History of Pictorial Narration in Greek Art* (Kép és mítosz. A képi elbeszélés története a görög művészetben). Chicago University Press 2013, 384 oldal, 87 ff. kép.

Gesztelyi Tamás

Keresztény könyvek és olvasók az ókorban

Az eredetileg angolul megjelent művében¹ a szerző arra, a mostanáig soha fel nem tett kérdésre keresi a választ, hogy az ókeresztény közösségekben miképpen keletkeztek és terjedtek maguk a könyvek. Ez lényegében véve azt jelenti, hogy materiálisan hogyan néztek ki, miként másolták, sokszorosították őket, hogyan kerültek forgalomba, miképpen voltak hozzáférhetőek a közösségek számára és a közösségekben, mi módon finanszírozták az előállításukat (hiszen a könyvek minden időben pénzbe kerültek!), hogyan szállították, őrizték, gyűjtötték és használták őket; illetve kik, milyen körülmények között és mi célból olvasták? Márpedig ezeknek a kérdéseknek vitathatatlan a jelentősége az újszövetségi kánon kialakulása szempontjából. Ugyanakkor sokkal messzebbre mutatóak, hiszen lényegében vonatkoznak, vonatkoztathatóak az ókeresztény irodalom egészére. Pedig a teljesebb és pontosabb megismerésre való törekvésben ezek a kérdések ugyanolyan fontosak, mint a keletkezés idejének és helyének, a szerző kilétének, vagy a mű történeti és kulturális kontextusának a meghatározása. Az egyes művek előállításának, terjesztésének és használatának története tehát hozzátartozik – hozzá kell, hogy tartozzon – az ókeresztény irodalomtörténethez. Annál is inkább, mivel a kérdésnek megkerülhetetlen társadalom- és intézménytörténeti vonatkozásai is vannak.

Mindennek fényében elmondható, hogy a szerző egy teljesen új és rendhagyó történeti monográfiával lép az olvasóközönség elé. Nem annyira a művek tartalma, hanem sokkal inkább maguk a művek érdeklik; éspedig fizikai, materiális valóságukban. Vitathatatlan, hogy ennek feltárása, megragadása rendkívüli intellektuális, kutatói kihívás; s talán nem is véletlen, hogy *Harry Y. Gamble* az első, aki erre vállalkozott. Az ókeresztény szerzők ugyanis ezeket a kérdéseket (kiadás, terjesztés, használat) természetesnek tekintették, és nem foglalkoztak velük. Ebből kifolyólag a modern kutató csupán utalásszerű kijelentések után kutathat az ókori művekben.

¹ H. Y. Gamble: *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts.* Yale University Press, New Haven – London, 1995.

Gamble abból a feltételezésből indult ki, hogy a kereszténység, a megjelenése és elterjedése kezdeti időszakában, tulajdonképpen egy (zsidó, illetve görög-római) szubkultúrát alkotott. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tudástermelés gyakorlati kivitelezésében – eltekintve tehát minden ideológiai különbségtől – a keresztények ugyanazokat a technikákat és bevett szokásokat alkalmazták, mint a környezetük. Ezért a korabeli görög, római és zsidó könyvtermelésre vonatkozó ismereteink értelemszerűen hasznosíthatók, még akkor is, ha rendkívül fontos az elővigyázatosság, és kerülendő az elhamarkodott általánosítás.

Egy másik ismeretforrást alkotnak az ókeresztény irodalmi művekben fellelhető utalások és megjegyzések, illetve a tárgyi bizonyítékok; vagyis az ebből a korból származó kéziratok. Jóllehet ezek összességükben nem igazán számottevők, azért mégis segítenek a fogalomalkotásban.

Az öt fejezetre tagoló műben a szerző először is a keresztények iskolázottságát és irodalmi műveltségét vizsgálja, egészen az V. századig (*Degré d'instruction et culture littéraire des premiers chrétiens*, 11–71. o.). Arra keresi a választ, hogy mennyire volt hozzáférhető számukra az írás-olvasás elsajátítása, milyen mértékben tulajdonítottak fontosságot az írott szövegeknek, és miképpen kapcsolódnak az első keresztény írások a korabeli társadalom irodalmához. Ezeknek a kérdéseknek a relevanciája akkor válik nyilvánvalóvá, ha szem előtt tartjuk, hogy a görög-római kultúrkörben az írni-olvasni tudók aránya mindvégig 10-20% között mozgott.² Teljesen világos tehát, hogy csupán a keresztények egy kis csoportja volt képes olvasni, s ami ennél sokkal fontosabb, műveket alkotni. A katekézisnek és liturgiának köszönhetően azonban minden keresztény megismerhette a közösség vallási irodalmát, mindenekelőtt az Írásokat.

Az irodalmiságot illetően *Franz Overbeck*³ és *Adolf Deissmann*⁴ nézeteit kérdőjelezi meg a szerző, akik az első keresztény iratokat nem tekintették irodalomnak. *F. Overbeck* pl. markánsan megkülönböztette az *Urliteraturt* (Újszövetség, ún. apostoli atyák, Papiasz, Hégészipposz) a patrisztikus irodalomtól. *H. Y. Gamble* szerint azonban a *Hochliteratur* és *Kleinliteratur* nem releváns kategóriák; ellenben az mindenképpen evidencia, hogy a keresztény irodalomtörténet szétválaszthatatlan az egyház társadalom- és intézménytörténetétől. A közösségek számbeli növekedésével és földrajzi

2 Lásd W. V. Harris: *Ancient Literacy*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) – London, 1989.

3 F. Overbeck: „Über die Anfänge der patristischen Literatur“, *Historische Zeitschrift* 48 (1882) 417–472. old.

4 A. Deissmann: *Licht vom Osten: das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*. Mohr, Tübingen, 1908; 1923⁴.

elterjedésével ugyanis nagyobb számban lettek kereszténnyé iskolázott és művelt személyek. Jóllehet mindig is törpe kisebbséget alkottak az egyházban, ők határozták meg a folyamatokat és a fejlődés irányát. Az ő műveik azonban szervesen kapcsolódnak az első iratokhoz; nincsen semmiféle törés, vagy radikális változás.

Műve második fejezetében a szerző az első keresztény könyvek kérdését taglalja a maguk materiális valóságában (*Les premiers livres chrétiens*, 72–123. o.). Hosszú ideig a *Codex Sinaiticus* és a *Vaticanus* (IV. század) voltak a legrégebbi emlékek, az elmúlt évtizedek felfedezéseinek köszönhetően azonban most már a II–III. századból is vannak töredékeink. Ezek révén közelebb kerülünk a kezdetekhez. Minden olyan információ tehát, amely lehetővé teszi a szöveg történetének rekonstrukcióját, egyben magáról a létrehozó vagy használó közösségről is tájékoztat. Ily módon vált ismertté pl. az a sajtóságos gyakorlat, hogy a keresztények szinte mondhatni kezdettől fogva inkább használták a kódexet, mint a tekercset. A kódexnek ugyanis vitathatatlan gyakorlati előnyei voltak (könnyebb olvashatóság, szelektív konzultáció), és a kódexhasználat minden bizonnyal összefügg a páli levelek gyűjteményével.

A harmadik fejezet központi kérdése a keresztény művek kiadása és terjesztése (*Publication et diffusion de la première littérature chrétienne*, 124–203. o.). Ebben a vonatkozásban semmi párhuzam nem vonható az antik és a modern könyvkereskedés között. A szerzőnek gyakorlatilag semmi anyagi haszna nem származott a műve forgalmazásából. Valójában csak azok a művek terjedtek – mégpedig a társadalmi kapcsolati hálózaton keresztül –, amelyek előállítási költségeit (egyének vagy kis közösségek) biztosították. Mindez természetesen igaz, és vonatkozik a keresztény iratokra is. Ami egyben azt is jelenti, hogy az ókeresztény egyházaknak mindenképpen komoly anyagi forrásokkal kellett rendelkezniük ahhoz, hogy iratokat legyenek képesek előállítani (lásd pl. Tertullianus, *Adversus Marcionem* 1,1; Órigenész zavartalan írói munkásságának anyagi fedezetét dúsgazdag mecénása, Ambrosziosz biztosította). Ehhez egyes jelentősebb központokban (pl. Róma, Alexandria, Karthágó) mindenképpen másolóműhelyre (*scriptorium*) volt szükség. Az esetleges várakozásokkal ellentétben azonban a IV–V. század nem hozott markáns változást. A keresztény művek előállításának és terjesztésének gyakorlata továbbra is inkább privát, mint intézményes formában zajlott (lásd Jeromos és Ágoston szerzői tevékenységét).

Az iratok mennyiségi növekedése óhatatlanul azok gyűjtéséhez, vagyis az első keresztény könyvtárak megjelenéséhez vezetett. Ezt a kérdést tárgyalja a mű negyedik fejezete (*Les premières bibliothèques chrétiennes*,

204–286. o.), amely kiemeli, hogy elsősorban a Diocletianus császár által 303–304-ben kirobbantott keresztényüldözés kapcsán – mindenekelőtt a vértanúaktákból – tudunk ezeknek a könyvtáraknak a létéről (lásd pl. *Gesta apud Zenophilum*). A kisebb közösségi könyvtárak mellett természetesen minden jelentősebb egyházi központ (Jeruzsálem, Alexandria, Kaiszareia Palesztinában, Róma, Konstantinápoly, Híppó) rendelkezett saját könyvtárral. A IV. századtól kezdődően pedig a szerzetesközösségek is hangsúlyt fektettek arra, hogy könyvtáruk legyen (pl. Cassiodorus Vivariuma). Lényegében nekik köszönhető a klasszikus irodalom átmentése az utókor számára. Ezért, valamint a keresztény könyvtárak jobb megértése és kontextualizációja céljából, H. Y. Gamble összegzi mindazokat az ismereteket, amelyek a korabeli görög (athéni, alexandriai, pergamoni), római és zsidó könyvtárakra vonatkoznak.

Az ötödik fejezetben a szerző a keresztény könyvek használatát vizsgálja (*Les usages des premiers livres chrétiens*, 287–338. o.). Érdeklődése középpontjában az áll, hogy a keresztény könyveket milyen körülmények között, mi célból, és hogyan olvasták. Megítélése szerint azonban egy dolgot mindenképpen fontos szem előtt tartani; éspedig azt, hogy a szóköz nélküli folyamatos írás (*scriptio continua*) miatt minden olvasás (privát, vagy nyilvános) hangosan történt. Ebből kifolyólag a (fel)olvasás egyben interpretáció is volt. A keresztény könyveket természetesen többnyire a kultusz keretében olvasták (fel). A II. század végén már egy sajtósági tisztviselő, hivatal is megjelent a közösségen belül: a lektor, felolvasó (*anagnosztész*, *lector*). Magánolvasásról csak a III–IV. századból vannak információink (*Traditio apostolica*, Órigenész, Aranyszájú Szent János, *Constitutio Apostolica* 1,4–6). Mivel ez gyakorlatilag ellenőrizhetetlen volt, később szükségessé vált a tiltott könyvek listájának (*Index librorum prohibitorum*) az összeállítása. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a keresztény könyveknek ismert egyfajta mágikus célból történő használata is. A jelenség mögött természetesen a társadalomban uralkodó magas fokú írástudatlanság áll. Ennek következtében alakult ki az írás mágikus erejébe vetett hit.

A kulcsfogalmak és a személyek mutatójával (339–343. o.) záruló műről összegzőképpen elmondható, hogy módszerét tekintve a szerző a fellelhető ismeretek legteljesebb összegyűjtését és rendszerezését tekintette egyik fő feladatának ahhoz, hogy megpróbálja megérteni, megértetni az ókeresztény egyházi gyakorlatot – mondhatni sikerrel. Nem vitatja, hogy továbbra is számos kérdés megválaszolatlanul maradt, illetve az információkból nagyon eltérő következtetések, feltételezések is levonhatók. Azonban vitathatatlan érdeme, hogy egy olyan fontos kérdés tanulmányozásának áttekintő monog-

ráfíáját sikerült megalkotnia, amely kérdéssel öelötte valójában senki nem foglalkozott. Műve tulajdonképpen kiindulópont és felhívás arra, hogy ezen a területen a kutatást mindenképpen érdemes – és szükséges – folytatni, illetve elmélyíteni; mégpedig interdiszciplináris megközelítésben. Hiszen itt olyan, napjainkra már teljesen szétvált és önállósult, tudományterületek szoros(abb) együttműködésére van, lenne szükség, mint az ókori (klasszikus) és az ókeresztény irodalomtörténet, az ókeresztény egyház társadalom-, teológia- és intézménytörténete, a paleográfia, a szövegkritika, vagy a kó-dex-tan. Az interdiszciplináris megközelítés azonban egy szorosabban vett tudományterületen belül is szükséges. A szerző ezért sem választotta élesen szét (pl. a teológián belül) az újszövetségtant, a patrisztikát, az egyháztörténetet, az exegézist, vagy a szövegkritikát. Teljesen világos, hogy ma már – a hiper-specializáció korszakában – mindezeket egyetlen embernek szinte lehetetlen azonos elmélyültséggel művelni; de még csak áttekinteni sem! A szerző tehát mintegy arra is felhívja a figyelmet, hogy a mind szűkebb területre korlátozódó rész(let)kérdések nagyon magas szintű művelése egyrészt az elszigetelődéssel, másrészt az egész, a folyamatok és az összefüggések teljes mértékű szem elől való tévesztésével fenyeget, ami gyakorlatilag a múlt érthetlenné válásához vezet.

Következtetésképpen elmondható, hogy H. Y. Gamble monográfiája – amely azt sugallja, hogy a tudomány jövője az együttműködésben rejlik – magyarrá fordításának hasznossága nem igényel külön(ösebb) bizonyítást. Gyakorlatilag az egész hazai ókortudományi kutatás és oktatás profitál(hat)na belőle, mind a módszertant, mind a mentalitást illetően. „A tudományterületi határok átlépése mindig kockázatos (a túldalalon levő látvány elbizonytalanító) – írja a szerző –, ellenben megéri vállalni a kockázatot.”⁵

Harry Y. Gamble: *Livres et lecteurs aux premiers temps du christianisme. Usage et production des textes chrétiens antiques*. (Könyvek és olvasók az ókeresztény korban. Az ókori keresztény szövegek megalkotása és használata). Traduit de l'anglais (États-Unis) par Pascale Renaud-Grosbras. (Christianismes antiques) Labor et Fides, Genève – Paris, 2012, 346 o.

Jakab Attila

5 „Franchir les frontières disciplinaires ne va jamais sans risque (le paysage de l'autre côté est déconcertant), mais c'est un risque qui vaut la peine.” (10. o.). H. Y. Gamble a következő szakembereknek köszöni meg a tanácsait, észrevételeit, ami már önmagában véve is sokatmondó: *Robert Wilken, Alan Bowman, Peter Parsons, Maurice Wiles és Bart Ehrman*.

Szabadságperek a császárkori Rómában

A szabadság állapota (*status libertatis*) szerint Rómában az embereket két nagy csoportra osztották, éles különbséget téve szabadok és rabszolgák között. Azt gondolhatnánk, hogy az ókori társadalomban e beosztás alapján mindenkinek egyértelmű volt a jogállása. Ez azonban nem így volt: a gyakorlatban sokszor előfordult, hogy vitássá vált valakinek a státusza. Ilyen esetben pert lehetett indítani, melynek során egy rabszolgaként kezelt illetőről kiderülhetett, hogy valójában szabad ember, de fény derülhetett arra is, hogy egy szabadon élő (akár köztisztelőnek is örvendő) személy valójában rabszolga. Mindez jól kitér a Iustinianus császár (527–565) parancsára megalkotott – *Codex Iustinianus* néven ismert – rendeletgyűjtemény anyagából. E törvénykönyvben ugyanis számos olyan császári leirat található, melyet olyan státuszperben bocsátottak ki, melyben valakinek a szabad vagy rabszolgaállapotát vitatták. E leiratok (*rescriptumok*) képezik a forrásanyagát *Judith Evans Grubbs* hét fejezetből álló, tekintélyes terjedelmű tanulmányának.

A neves amerikai ókortörténész az első fejezetben a forrásanyagról mondja el az általános tudnivalókat, sok-sok érdekes statisztikai adatot közölve a császári leiratokról, s rámutatva arra, hogy milyen jól működött a kommunikáció az egész birodalomban levelezés útján a nyugodtnak és békésnek egyáltalán nem mondható III. században, amikor a ránk maradt leiratok (vagyis a vitás jogi kérdésekre levél formájában adott császári válaszok) többségét kibocsátották.

A tanulmány második fejezete a státuszperek eljárási szabályaival, s különösen a bizonyítás problémáival foglalkozik. A szerző által vizsgált perek egy része annak megállapítására irányult, hogy egy ember szabad státuszú-e (*liber*) vagy rabszolga (*servus*), a perek másik része pedig annak kiderítésére szolgált, hogy egy szabad ember eleve szabadnak született-e (tehát *ingenuus*) vagy a szolgaságból szabadították fel (vagyis *libertinus* az illető). A tartományokban az ilyen ügyek elbírálása a helytartók kizárólagos hatáskörébe tartozott, alacsonyabb szintű bírók tehát ilyenkor nem járhattak el. A bizonyítás természetesen a felperes feladatát képezte. A tanúk és a kín-

vallatásnak alávetett rabszolgák vallomásai mellett elsősorban az okiratok tartalma szolgálhatott bizonyítékkal. Azt, akinek a státuszát éppen vitatták, nem volt szabad kínvallatásnak alávetni. Kivételt képezett az az eset, amikor a rabszolga felszabadításáról szóló végrendelet érvényességét vitatták: ilyenkor nem volt akadálya a gyanús körülmények között született végrendeletben felszabadított személy kínvallatásának.

A státuszperekben rendkívül fontos szerepe volt az okiratoknak. Ezzel kapcsolatban tudnunk kell, hogy Augustus császár parancsára minden törvényes gyermeknek minősülő római polgár születéséről bejelentést kellett tenni a hatóság előtt a születéstől számított harminc napon belül, ami alapján kiállítottak egy hivatalos okiratot. Marcus Aurelius ezt a szabályt a római polgárjoggal rendelkező törvénytelen gyermekekre is kiterjesztette. Alexander Severus az egyik leiratában rámutatott arra, hogy a szabadnak született státuszt (*ingenuitas*) csak okirattal lehet igazolni, ilyen ügyben a tanúk vallomása nem elegendő bizonyíték (C. 4.20.2).

A felszabadított rabszolgák esetében a szabadság állapotát többféle okirattal is bizonyítani lehetett. A rabszolga felszabadításakor a gazdának vagy a felszabadítottnak adót (*vicesima*) kellett fizetnie a kincstár számára, ami a szolga értékének 5 százalékát tette ki, s aminek befizetéséről hivatalos okirat készült. Egy ilyen okirat egyértelműen bizonyította a felszabadítás tényét. Végrendeleti úton történő felszabadítás esetén természetesen a végrendelet egyik példányát lehetett tárgyi bizonyítási eszközként felhasználni.

Fontos kiemelni, hogy az a rabszolgasorban lévő személy, aki szabad státuszúnak vallotta magát, nem indíthatott pert: helyette (érdekében) valaki másnak, egy olyan személynek kellett pert indítania, akinek a szabad állapota vitán felül állt. Ilyen ún. *adsertor*ként legtöbbször rokonok, barátok, ismerősök léptek fel, az alperes pedig természetesen az a személy volt, aki a vitatott státuszú illetőt rabszolgaként a hatalmában tartotta. A szerző itt felsorol néhány tipikus esetet. A jogviták egy részét olyan ügyek képezték, amikor az ígért vagy előírt felszabadítás elmaradt: pl. a rabszolgatartó nem szabadította fel a szolgáját, holott korábban ebben megegyezett vele; a tulajdonos azzal a feltétellel adta el a szolgáját, hogy a vevő bizonyos idő múlva vagy bizonyos feltétel beálltakor felszabadítja a szolgát, a vevő azonban nem tartotta be a szerződés e részét; a gazda a végrendeletében arra utasította az örökösét, hogy a szolgáját szabadítsa fel, az örökös azonban ennek az utasításnak nem tett eleget. Ebben az utóbbi esetben – egy császári rendelet értelmében – kivételesen maga az érintett rabszolga is pert indíthatott az új gazdájával (régí gazdája örökösével) szemben a végrendeletben foglaltak teljesítése végett.

A tanulmány harmadik fejezete az emberrablás (*plagium*) büntetével és annak következményeivel foglalkozik. Manapság emberrablás esetén az elkövetők legtöbbször váltságdíjat követelnek az elrabolt személy szabadon bocsátása fejében. Az ókori világban az emberrablók általában másképp jártak el: elraboltak valakit (akár szabad embert, akár rabszolgát), s azt eladták a rabszolgapiacon. Ha az elrabolt személy szabad volt, az eladás révén ténylegesen rabszolgasorba került, jogilag azonban szabad maradt. Az ilyen elrabolt, majd eladott személyek ügyében indított státuszperekre is találhatunk példákat a iustinianusi Codexben. A szerző itt részletesebben foglalkozik pl. Aurelius Papias ügyével (C. 4.55.4). Papias esetében egyrészt az az érdekes, hogy őt a saját rabszolgái (!) adták el (nyilván erőszakkal, feltehetőleg egy utazás során) rabszolgának, másrészt az, hogy Papiast egy későbbi gazdája felszabadította, s így Papias végül is annak megállapítását kérte a bíróságtól, hogy ő nem felszabadított rabszolga, hanem szabadnak született polgár. Az emberrablást egyébként a *lex Fabia de plagiaris* rendelte büntetni; a szankció a köztársasági korban még csak pénzbüntetés volt. A császárkorban a szabad emberek jogellenes adásvételében (akár eladóként, akár vevőként) résztvevő (és a valós tényeket ismerő) előkelő polgárokat (*honestiores*) száműzetéssel és vagyonuk felének elkobzásával büntették, az alacsonyrendű polgárokat (*humiliores*) pedig ilyen esetekben kérésztre feszítették vagy bányamunkára ítélték.

A következő fejezetben a szerző a hadifogságba esés és a fogságból való kiváltás jogkövetkezményeit vizsgálja a császári leiratok tükrében. Az ellenség fogságába esett személy a római jog szabályai szerint rabszolgává vált, s ezzel minden korábbi jogát elvesztette. Azok azonban, akik a fogságból visszatértek, visszanyerték korábbi jogállapotukat. (Lényegében – fikcióval élve – úgy tekintették, mintha az ilyen személyek nem is lettek volna hadifogságban.)

Az egyik leiratban egy érdekes ide vágó történetről olvashatunk. Egy római házaspár hadifogságba esett. A fogságban is együtt maradtak, ahol egy lányuk született, akit Sarmatiának neveztek el (valószínűleg azért, mert a barbár szarmaták fogságába kerültek). Az apa meghalt a fogságban, az anyának azonban a leánnyal együtt sikerült kiszabadulnia és visszatérnie a fogságból. Ezek után Sarmatia jogállása képezte vita tárgyát. A császár az ügyben úgy nyilatkozott, hogy a leányt megilleti a szabadnak születettek jogállása, de törvénytelen gyermeknek minősül, mivel szülei kapcsolata a hadifogság ideje alatt nem tekinthető törvényes római házasságnak. (Rabszolgává válásukkal a házasságuk megszűnt.) Ha az apa is visszatért volna a fogságból, a házasság visszaállt volna (úgy kellett volna tekinteni, mintha

nem szűnt volna meg). Sarmatia pedig ebben az esetben törvényes (és apai hatalom alatt álló) gyermeknek minősült volna (C. 8.50.1).

Az ellenség fogságából sokakat kiváltottak. Ha ezt a rokonok tették (ami egyébként erkölcsi kötelességük volt), a kiváltott személytől nem lehetett az ellenség számára kifizetett váltságdíj megfizetését követelni. Ha azonban más váltotta ki a foglyot, a kiváltott személy adósi pozícióba került: köteles volt a váltságdíjat megfizetni, s ha erre nem volt képes, akkor az adósságát le kellett dolgoznia. Ilyen esetben a kiváltott személy *de facto* rabszolgasorba került, *de iure* azonban szabad státuszúnak számított (s ha eredetileg szabadnak született, akkor az *ingenuus* jogállás is megillette). Jogviták akkor keletkeztek, ha a hitelező a váltságdíj összegének ledolgozása után sem bocsátotta el hatalmából a fogságból kiváltott személyt. Az is előfordult, hogy az adós idő közben (pl. öröklés útján szerzett vagyonból vagy egy harmadik személy ajándéka vagy hitelezése folytán) képessé vált adóssága kiegyenlítésére, a hitelező azonban a felajánlott szolgáltatást jogellenes módon visszautasította. Egy császári leirat szerint ilyenkor a helytartó a pénz átvételére és a rabszolgasorban tartott személy elbocsátására kényszeríthette a hitelezőt (C. 8.50.6).

Olyan hitelezők is akadtak azonban, akik még súlyosabban visszaéltek hatalmukkal. Egy Claudius nevű férfi levelében elpanaszolta Diocletianus császárnak, hogy az az asszony, aki az ő szabad születésű leányát kiváltotta az ellenség fogságából, a lányt prostitúcióra kényszerítette, bemocskolva ezzel annak tisztaságát és becsületét. A császár válaszában elrendelte, hogy a helytartó – a levélben előadott tényállítások bizonyítása esetén – azonnal szabadítsa ki a lányt az asszony hatalmából, hozzátéve, hogy a bűnös asszony számára a váltságdíj összegét nem kell megfizetni (C. 8.50.7).

Érdekes kérdések merültek fel abban az esetben, ha a váltságdíj törlesztésének időszaka alatt a fogságból kiváltott (szabad jogállású, de rabszolgasorban élő) nőnek gyermekei születtek. Ilyen esetben a gyermekek szabadnak születtek, akkor is, ha az anyjuk egy rabszolgától esett teherbe, ahogy ez egy Basilina nevű nővel történt (C. 8.50.16).

A váltságdíj ledolgozásának időtartama esetenként igen hosszúra is nyúlhatott. Végül (408-ban) Honorius császár ezt az időszakot öt évre korlátozta, kimondva, hogy öt év elteltével az adós (a fogságból kiváltott személy) automatikusan szabadul a kötelemről (Sirm. 16).

A tanulmány ötödik fejezetében a szerző főként olyan esetekkel foglalkozik, amikor szökött rabszolgák szabad embereknek adták ki magukat. Ha később a nyomukra bukkantak, a gazdáik peres eljárásban kérhették a bíróságtól a rabszolgaállapotuk (és tulajdoni helyzetük) megállapítását. A szerző

nem említi, hogy a vitatott jogállású személyek ilyen ügyekben sem járhattak el peres félként; helyettük *adsertorok* töltötték be az alperesi pozíciót.¹

A birodalomban egyébként mindenfelé lehetett találni olyan személyeket, akik hivatásszerűen szökött szolgák felkutatásával foglalkoztak. A gazdák szökés esetén legtöbbször ezekhez fordultak, de az állam is segítette a szökevények kézre kerítését.² Azok a személyek, akik – a releváns tényekről tudva – szökött rabszolgákat fogadtak be, bűncselekményt követtek el. A szerző rámutat arra, hogy az ilyen személyek ellen lopás (*furtum*) miatt, illetve a már említett *lex Fabia de plagiariis* alapján is el lehetett járni, arról viszont nem tesz említést, hogy a szökött rabszolgák befogadásával a rabszolgá megrontásának (*servi corruptio*) deliktuma is megvalósult.³

A számos ide vágó jogeset közül érdemes kiemelni egy Hostilia nevű nő esetét. A nő férjhez ment egy Eros nevű férfihez, akinek hozományt is adott. Már évek óta együtt éltek s gyermekeik is születtek, mikor Erosról kiderült, hogy valójában szökött rabszolga. Hostilia levelet írt a császárnak, melyben felvilágosítást kért gyermekei jogállásáról és hozománya sorsáról. Caracalla császár válaszában (C. 5.18.3) kifejtette, hogy a gyermekek szabadnak születtek, de törvénytelenek, a hozomány pedig visszakövetelhető Eros *peculium*ából (vagyis abból a különvagyonból, amit az a gazdájától kapott vagy kapni fog).

Néha előfordult, hogy valakinek a szabad státusza csak a halála után vált kérdésessé (ami többnyire öröklési jogvitákban fordult elő). Több császár is kimondta rendeletében, hogy a szabad jogállással kapcsolatban nincs helye vitának olyan személy ügyében, aki már több mint öt éve elhunyt, s akit mindenki úgy ismert, mint aki szabadnak született. Érdekes ebben a vonatkozásban egy Polla nevű nő esete. Polla anyjáról mindenki úgy tudta, hogy szabadnak született. A halála után azonban ezt egyesek kétségbe vonták. A részleteket nem tudjuk pontosan, de vagy azt állították, hogy Polla anyja felszabadított rabszolga volt (s ebben az esetben hagyatékának egy részére volt gazdája vagy annak gyermeke igényt tarthatott), vagy pedig azt állították, hogy az asszony szökött rabszolga volt (s ebben az esetben a leánya is rabszolgának született). Tekintettel arra, hogy a jogvita keletkezésekor a nő már több mint öt éve elhunyt, a leányának csak annyit kellett bizonyítania, hogy anyját az emberek szabadnak született asszonyként ismerték (C. 7.21.6).

1 Vö. Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: Római magánjog, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014, 112.

2 Vö. Gedeon Magdolna: Szökött rabszolgák a római jog forrásaiban, in: Klio 2007/2, 101.

3 Vö. Sáry Pál: A *servi corruptio* mint praetori delictum, in: Jogtudományi Közöny 2010/7–8, 376.

A közvélekedésnek (*opinio publica*) más esetekben is döntő szerepe volt. Egy Orcina nevű asszony egy előkelő városi tanácsos *aedilis* tisztségét betöltő fiáról azt állította, hogy az az ő rabszolgája, mivel annak anyja, aki már elhunyt, az ő rabszolgája volt. Diocletianus császár azt írta Orcinának, hogy ha az *aedilis* annak tudatában pályázott a hivatalára, hogy anyja rabszolga volt (s így tudta azt, hogy ő maga is rabszolga), akkor őt az ügyet tárgyaló helytartó köteles megfelelő (nyilván igen súlyos) büntetéssel sújtani a közhivatal méltóságának megsértése miatt. Ha azonban az *aedilis* a valós helyzetről nem tudott, mert az anyját mindenki szabad jogállásúnak ismerte, a helytartó köteles őt (büntetés kiszabása nélkül) a tulajdonosának (vagyis Orcinának) átadni (C. 10.33.2). A perben természetesen – ahogy arra a szerző is rámutat – azt is bizonyítani kellett, hogy az *aedilis* anyja valóban a felperes rabszolgája volt, s a tulajdoni igényt ennek bizonyítása esetén is csak akkor lehetett érvényesíteni, ha az anya halálától még öt év nem telt el.

Önmagában egyébként az idő múlása sem a szabadság megszerzését, sem annak elvesztését nem eredményezhette. Diocletianus egyik rendelete értelmében az a rabszolga státuszú személy, aki húsz éven keresztül jóhiszeműen szabadként élt, szabad státuszúvá vált (C. 7.22.2). A szabaddá válásnak ezek szerint fontos feltételét képezte a jóhiszeműség (vagyis a valós tények ismeretének hiánya). Egy szökött rabszolga tehát akármilyen hosszú időn keresztül is élt szabadon, jóhiszeműség hiányában – csupán az időmúlás következtében – nem válhatott szabaddá. Diocletianus egyik leiratában megnyugtatóan közölte egy Aemilia nevű hölgygel, hogy a szökött rabszolgája semmiképpen sem élhet elévülési kifogással (*longi temporis praescriptio*) a tulajdoni igényével szemben (C. 6.1.1).

Az az elv, hogy a *de facto* szabadság önmagában nem eredményez felszabadulást, egy másik esetkörben is érvényesült. Sokszor előfordult, hogy egy rabszolgatartó hosszú éveken keresztül házasságszerű viszonyban élt az egyik rabszolgánőjével, a kapcsolatukból gyermekek is születtek, akiket apjuk a szabad gyermekekhez hasonlóan nevelt fel. Az ilyen gyermekek azonban – kifejezett felszabadító aktus hiányában – az anyjukkal együtt rabszolgának minősültek. A szerző nem említi, hogy a klasszikus római jog e szigorú szabályain később Iustinianus a következőképpen változtatott: abban az esetben, ha a rabszolgatartónak nem volt törvényes felesége, s a haláláig házasságszerű viszonyban élt a rabszolgánőjével, akitől gyermekei is születtek, akkor e gyermekek gazdájuk halálával az anyjukkal együtt – ellenkező végrendeleti intézkedés hiányában – szabadokká váltak, sőt, a

gyermekek ilyen esetben – az anyjuktól eltérően – szabadon születetteknek (*ingenui*) minősültek (C. 6.4.4; 7.15.3).⁴

Az is előfordult, hogy felszabadított rabszolgák szabadnak született személyeknek adták ki magukat, hogy így betölthessenek olyan hivatalokat, melyek kizárólag az *ingenui* számára voltak elérhetők. A *lex Visellia* értelmében azokat a felszabadítottakat, akik ilyen csalárd módon eljárva nyertek el valamilyen hivatalt, *infamiával* sújtották, ami által jogképességük korlátozottabbá vált. A felszabadítottak jogszerűen csak úgy kerülhettek a szabadnak születettek számára fenntartott hivatalokba, ha a császártól megkapták az „aranygyűrűk viselésének jogát” (*ius aureorum anulorum*), mely esetben – fikcióval élve – úgy tekintették őket, mintha szabadnak születtek volna.

Arra is akad példa a leiratok anyagában, hogy a gazdák a rabszolgáikkal, vagy a volt gazdák az egykori (általuk felszabadított) szolgálkával összejátszottak a hatóság megtévesztése érdekében, azt állítva a szolgálkáról (vagy volt szolgálkáról), hogy azok szabadon született polgárok. Egy asszony például a haláláig házasságszerű kapcsolatban élt az egyik rabszolgájával. Mindenkinet azt mondták, hogy a férfi szabadnak született, de a barbárok fogságába esett, ahonnan az asszony váltotta ki. Egy hivatalos eljárást is lefolytattak, melyben bizonyítást nyert általuk a férfi *ingenuus* státusza. A férfi valójában rabszolga volt, s az is maradt, mivel az asszony nem szabadította fel. Mindezt az elhunyt asszony Theodora nevű leánya írta meg Diocletianus császárnak (C. 7.20.1), nyilván pénzügyi megfontolásból. Theodora motivációit elemezve, a szerző úgy véli, hogy az elhunyt asszony feltehetőleg a szeretőjét is részesítette a hagyatékából, ami a leány érdekeit sértette. A férfi – rabszolga státuszának igazolása után – valószínűleg az örökösi pozícióban lévő Theodora tulajdonába került.

A hatodik fejezet elején a szerző további olyan forrásokat tár elénk, melyek a gyakorlatban előforduló státuszvitákra, illetve különféle – e körbe tartozó – visszaélésekre utalnak. Suetonius szerint az országutakon közlekedőket – szabadokat és rabszolgákat egyaránt – gyakran érték támadások: foglyul ejtették, majd arra kényszerítették őket, hogy az itáliai földbirtokosok dologházaiban (*ergastula*) rabszolgamunkát végezzenek (Aug. 32). Hadrianus egyik leiratából arra következtethetünk, hogy a római polgárok végrendelkezésének tanúi néha – jogellenes módon – rabszolgák voltak: a *rescriptum* szerint azonban a tanúk szabad státuszát nem kellett vizsgálat tárgyává tenni, ha a végrendelet lepecsételésének időpontjában mindenki

4 Vö. Sály Pál: Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései, Szent István Társulat, Budapest, 2012, 233.

úgy tudta, hogy a tanúk szabadok, s a tanúk jogállását az öröklési jogvita keletkezéséig senki nem vitatta (C. 6.23.1). Külön problémát jelentett azon szabadnak született személyek jogállása, akiket csecsemő korukban a szüleik kivettek, majd akiket mások rabszolgaként felneveltek: az ilyen – görögül *threptoi*-nak nevezett – személyek státuszával kapcsolatban számos császári döntés született, melyek hatálya azonban csak egy-egy tartományra terjedt ki (vö. Plin. Ep. 10.65–66).

A fejezet további részében a szerző egy – a keleti tartományokban elterjedt – szakrális jellegű rabszolga-felszabadítási móddal s annak jogkövetkezményeivel foglalkozik. Nagyszámú felirat tanúsítja, hogy a birodalom keleti provinciáiban a rabszolgákat gyakran egy-egy istenség tulajdonába adták. Egy ilyen szertartás után a szolga lényegében szabaddá vált, a volt gazdája vagy annak örökösei többé nem kezelhették rabszolgájukként. Az így felszabadítottaknak bizonyos napokon az adott istenség templomában kellett meghatározott szolgálatot ellátniuk. A volt tulajdonos cserébe általában valamilyen kérése teljesítését kérte az istenségtől. A szertartás során azt is ki lehetett kötni, hogy az istenségnek felajánlott szolga időnként köteles szolgálatot teljesíteni a volt urának is annak haláláig. A szerző a forrásokból arra következtet, hogy az ily módon felszabadított szolgákra Caracalla császár híres, 212-ben kibocsátott rendelete, mely – kevés kivételtől eltekintve – a birodalom minden szabad lakosának megadta a római polgárjogot, nem vonatkozott. A pogány isteneknek felajánlott szolgák tehát szabadok lettek, de 212 után sem váltak római polgárokká.

A tanulmány utolsó fejezetében arról olvashatunk, hogy milyen változások történtek a iustinianusi korban a szabad személyi státusszal kapcsolatos szabályok körében. A császár 528-ban eltörölte a *lex Fufia Caninia* rendelkezéseit, melyek korlátozták a végrendeleti úton történő rabszolga-felszabadítást (C. 7.3.1). A *senatusconsultum Claudianum* szabályait Iustinianus szintén hatályon kívül helyezte (e szenátusi határozat értelmében az a szabad státuszú nő, aki más rabszolgájával nemi viszonyt folytatott, s azt a szolga gazdájának tiltakozása ellenére nem hagyta abba, büntetésül rabszolgává vált). A császár a *Latini Iuniani*, valamint a *peregrini dediticii* kategóriáját egyaránt eltörölte (az előbbi kategóriába azokat sorolták, akiket az ősi felszabadítási módok mellőzésével vagy a 30. életévük betöltése előtt szabadítottak fel, az utóbbi kategóriába pedig azok tartoztak, akik felszabadításuk előtt súlyos büntetésben részesültek). Iustinianus egyik rendeletének értelmében minden kített (s mások által felnevelt) gyermeket szabadon született státuszúnak kellett tekinteni (C. 8.51.3). Egy másik rendeletében a császár kimondta, hogy a szabadságperekben nincs szükség többé *adser-*

torok alkalmazására, tehát mind a magukat szabadnak valló, de rabszolga-ként élő személyek, mind pedig azok a szabadként élők, akiknek a szabad státuszát kétségbe vonták, személyesen járhatnak el (felperesként, illetve alperesként) saját ügyükben (C. 7.17.1).

A iustinianusi korban tehát fontos jogpolitikai cél volt a szabad státusz elnyerésének támogatása. Ugyanakkor azonban – amint azt a szerző a végső konklúziók között kiemeli – megindult a *colonusok* röghöz kötése, aminek következtében az addig szabad mezőgazdasági földhasznóbérlők egyre inkább félszabad állapotúvá váltak. Így e késő római korban fokozatosan kialakult egy új személyi státusz, ami a szabadság és a rabszolgaság állapota közötti helyzetet jelentett.

Judith Evans Grubbs: Between Slavery and Freedom. Disputes over Status and the Codex Justinianus (Rabszolgaság és szabadság között. Státuszviták és a Codex Iustinianus). In: Roman Legal Tradition 9 (2013), 31–93.

Sáry Pál

KÖZÉPKOR – KORA ÚJKOR

Canossa úrnője

A Canossa-járásról azok is hallottak, akik mit sem tudnak az investitúra-harc-ról. De azt már csak a középkori történelemben járatosak ismerik, hogy ama híres napon, 1077. január 25-én IV. Henrik császár nemcsak VII. Gergely pápa előtt alázkodott meg („járt Canossát”), hanem a vár úrnője, Canossai (gyakori névváltozatban Toszkánai) Matild grófnő előtt is. Sőt, *Paolo Golinelli Canossai Matild rövid életrajza (Breve storia di Matilde di Canossa)* című könyve szerint „a Donizone kódex eredeti miniatúráján IV. Henrik a grófnő előtt térdel, mintha tőle függne, megbocsátást nyer-e a császár” (57. o.).

Paolo Golinelli a Veronai Tudományegyetem tanára, jeles középkorász, nemzetközi viszonylatban a legelismertebb kutatója „a középkor legfontosabb és legvitatottabb női egyéniségének” (ahogy a fiúszöveg írja). Második Matild-monográfiáját az 1046 és 1115 között élt „nagy grófnő” (130. o.) halálának kilencszázadik évfordulójára időzítette (5. o.). Medievisztikai, egyháztörténeti és „gender” szempontból egyaránt becses és érdekes művet alkotott, olyat, amely stiláris elevenségének köszönhetően olvasmányosnak is lenyűgöző.

Matild alakja azért kivételes, mert igen fontos szerepet játszott a keresztény középkor két egyetemes hatalmának, a császárságnak és pápaságnak harcában, noha akkoriban a nők a politikai küzdelmekből szinte teljesen ki voltak rekesztve. Életútját Golinelli négy szakaszra osztja: „az elsőben függetlenségéért harcolt egy elnyomó férjjel szemben is; majd egy nagy domínium úrnőjévé válva, megpróbált békét teremteni a két hatalom között, melyektől az övé származott, vagyis a császárság és a pápaság között: ez tipikusan női szerep volt a lovagregényekben. Később, amikor a békéltetés meghiúsult, vallási eszményei, s nem politikai érdekei szerint kötelezte el magát a harcban, vállalva döntése minden következményét. Végül, idős korában, magába zárkózott, hogy felkészüljön a valódi életre, a vallási elhivatottságra, amelyet valószínűleg korábban is választott volna, ha a történelem nem szőlítja el nehezebb feladatra.” (7. o.)

A császár és a pápa összecsapását Matild nemcsak keresztényként érezte testvérharcnak, hanem azért is, mert „a császárhoz szoros rokonság és a hűbéri rendszer hűségi köteleke fűzte, a pápához pedig lelki rokonság, a közös

elkötelezettség az egyházi reformok mellett, valamint mély érzelmi kapcsolat és a kölcsönös támogatás szükséglete” (43. o.). VII. Gergellyel való viszonya már akkoriban gyanúsítató szöbeszéd tárgyát képezte, mi több, nyílt erkölcsi pálcatorésre adott okot, amikor a főpáasztort császárpártiak el akarták üzni Szent Péter trónusáról, ellenpápat állítva vele szemben (39–40., 62., 74. o.). Golinelli bírálja ezt a diszkreditáló pletykát (amelynek még a nagy Voltaire is visszhangot adott), ugyanakkor rámutat, hogy a kétszer is boldogtalan (kényszer)házasságot kötő (előbb egy púpos, majd egy impotens férjet elszenvető) úrhölgy életének „talán legboldogabb időszaka” volt, amikor az egyházfővel „1077 telén és tavaszán hosszú hónapokat töltöttek egymás közelében Matild birtokain” (79–80., 133. o.).

Matild nem csupán a pápa szövetségeseként „járatott Canossát” az öt esküszegőnek és áruháznak bélyegző Henrikkel. Gergely halála után, 1092-ben diadalmasan verte vissza a császár támadását canossai és többi vára ellen (68., 92–96. o.). Figyelembe véve, hogy az „első”, az „igazi” Canossa-járás a ravasz Henrik győzelmével végződött (45–56. o.), a császári hadúrnak egy asszony általi legyőzete még megalázóbb pofon volt a birodalom feje számára, egyúttal megalapozta Matildnak mint amazon hadvezérnek a mítoszát.

Pedig a grófnőhöz jobban illett az üldözöttek istápolójának keresztényi dicsősége: canossai vára oltalmat adott IV. Henrik volt feleségének és fiainak, akik a koronás család fő zsarnoki kegyetlenkedései elől menekültek védelemért immár fő és jelképes ellenségéhez (97–104. o.).

Az egyházmegújító VII. Gergely mellett haláláig kitartó, földbirtokait az anyaszentegyháznak adományozó Matild (72–73. o.) a katolikus egyház legékesebb és legerősebb világi-női oszlopaként maradt meg az utókor emlékezetében. Dante az *Isteni Színjáték*ban a földi paradicsom énekeiben dicsőítette aktív szellemét, a reneszánsz eposzköltőket, Ariostót és Tassót mint „virgo” ihlette meg, az ellenreformáció korában síremlékét a Szent Péter bazilikában Bernini készítette el, a Risorgimento idején a „neoguelf” hazafiak honleány-szimbólumként tisztelték. Igaz, közben a reformáció antikatólikus, a felvilágosodás egyházellenes, a németországi nacionalizmus pedig pápaellenes éllel kárhöz-tatta (Bismarck: „Mi nem fogunk Canossát jární!”) Mindezzel együtt – zárja könyvét a monográfus – Matild olyan nő volt, „aki állta az összehasonlítást pápákkal és császárokkal, és fennmaradt a történelemben” (130–136. o.).

Paolo Golinelli: Breve storia di Matilde di Canossa (Canossai Matild rövid életrajza), Mursia, Milano, 2015, 136 o.

Madarász Imre

Asztrológusok és ügyfeleik a középkori és a kora újkori Európában

A frissen megjelent „Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe” című kötet a 2011. szeptember 29–30-án Erlangenben tartott asztrológiatörténeti konferencia tanulmánykötete. A konferencia résztvevőit arra kérték, hogy előadásaikkal azt vizsgálják: a középkori és kora újkori Európában milyen volt az asztrológusok és a tanácsért hozzájuk fordulók, illetve tágabb értelemben az asztrológusok és a társadalom viszonya. A kötet szervesen illeszkedik azoknak a korábbi tanulmányköteteknek a sorába, amelyek 1986 óta jelentek meg az asztrológiatörténet egy-egy neves kutatójának szerkesztésében (*'Astrologi Hallucinati'*: Stars and the End of the World in Luther's Time. Ed. by Paola Zambelli. W. de Gruyter, Berlin, New York 1986; Astrology, Science and Society: Historical Essays. Ed. by Patrick Curry. Boydell Press, Woodbridge 1987; Secrets of Nature: Astrology and Alchemy in Early Modern Europe. Ed. by William R. Newman and Anthony Grafton. MIT Press, Cambridge, MA [etc.] 2001; Horoscopes and Public Spheres. Essays on the History of Astrology. Edited by Günther Oestmann, H. Darrel Rutkin, and Kocku von Stuckrad. W. de Gruyter, Berlin 2005.). Jelen tanulmánykötet szerzői között is felbukkannak az asztrológiatörténet jól ismert képviselői, mint például Charles Burnett, aki írásaiban főként az arab asztrológiai művek latin fordításának kérdésével foglalkozott, vagy Jean-Patrice Boudet, akinek számos tanulmányán kívül említést érdemel az „Entrescience et nigromance. Astrologie, divination et magie dans l'Occident médiéval (XIIe–XVe siècle)” című monográfiája. A jelen tanulmánykötet érdekessége, hogy két szerző, Robert Hand és Benjamin N. Dykes maga is asztrológus. Magyarországon az asztrológusok nem sokat tettek hozzá az asztrológiatörténet kutatásához (az asztrológia-tankönyvekben olvasható történeti összefoglalások általában felszínesek és megbízhatatlanok), nemzetközi viszonylatban azonban ez nem feltétlenül igaz. Az asztrológia kora újkori angliai történetéről „Prophecy and Power: Astrology in Early Modern England” címen monográfiát megjelentető Patrick Curry

asztrológusként indult. A 2013-ban elhunyt *James Herschel Holden*, aki az asztrológia technikai történetének jelenleg létező legteljesebb összefoglalását írta, szintén asztrológus volt. A Holden könyvét megelőző legalaposabb összefoglalás szerzője, az osztrák *Wilhelm Knappich* (1880–1970) is „szakmabeli” volt.

Magyarországon a történések már a XIX. század második fele óta használtak horoszkópokat történeti forrásként, ám egészen a közelmúltig viszonylag kevés magyar nyelvű asztrológiatörténeti munka született. *Kákosy László* egyiptológus kiemelkedő színvonalú ókori vonatkozású összefoglalásán (Egyiptomi és antik csillaghit) kívül a történések jobbára csak Janus Pannonius költészete kapcsán foglalkoztak asztrológiával: előbb *Husztli József*, majd *Bollók János*. Az 1990-es évektől kezdődően azonban több hazai kutató érintette az asztrológiatörténet területét: *Láng Benedek* a tudománytörténet és -klasszifikáció szempontjából, *Zsoldos Endre* a csillagásztörténet irányából. *Békés Enikő* Galeotto Marzio műveinek asztrológiai, orvostörténeti és fiziognómiai vonatkozásairól írt monográfiát, Janus Pannonius költészetével kapcsolatban pedig *Orbán Áron* módosította a Bollók János által felvázolt képet. A nyugati asztrológiatörténeti kutatás ugyan szélesebb szakirodalmat tudhat magánénak, ám még így is számos terület jószerével *terra incognita* a történések számára. A kevésbé felderített területek egyike az asztrológusok és klienseik kapcsolata. A jelen kötet tanulmányai erre a területre igyekeznek több figyelmet irányítani.

A kötet első tanulmányában Charles Burnett az asztrológiába bevezetést nyújtó művek (akár tankönyvnek is nevezhetnénk őket, bár ezt a kifejezést a szerző nem használja) műfaját vizsgálja, *Michael Scotus Liber introductorius* című írását állítva a kutatói figyelem középpontjába. Hasonlóan a nyelvi és filológiai vizsgálatra helyezi a hangsúlyt *Stephan Heilen*, aki alapos szövegelemzéssel igazolja, hogy *Paul von Middelburg* 1484-es *Prognosticum* című művében kiterjedten támaszkodott *Iulius Firmicus Maternus Mathesis*ére, és választ keres a munkamódszerét tekintve egyedülálló mű születésének körülményeire is. Paul von Middelburg „kölcsonzései” szembeállíthatóak Johannes Lichtenberger eljárásával, aki éppen a Middelburg fent említett művéből vett át részleteket saját 1488-as *Prognosticatio*jába, mely a korszak egyik legnépszerűbb jövendölése lett. A Lichtenberger művét elemző *Wiebke Deimann* felhívja a figyelmet rá, hogy ebben az átmeneti korban, amikor a kéziratos könyv és a nyomtatott könyv párhuzamosan élt egymás mellett, Lichtenberger az előző korszak szerzői hozzáállását alkalmazta az új médium segítségével: részben ezzel magyarázható sikere, illetve Paul felháborodása is. Lichtenbergerrel szemben Paul von Middelburg más

módszerrel, más minőségben és más céllal használta fel Firmicus Maternus könyvét, így az ő művét Heilen nem tekinti plágiumnak.

Értelemszerűen a kötet számos tanulmánya foglalkozik az asztrológus és megbízója (a legtöbb esetben magas rangú mecénás) kapcsolatával. Jean-Patrice Boudet írásából Robert de Mauvoisin, Aix-en-Provence érsekének esetét ismerhetjük meg, aki 1316-ban az egyházi előmenetelével kapcsolatos kérdésekre akart választ kapni az asztrológusokról. A vizsgálat alapját képező dokumentumot, mely a XXII. János pápa által az érsek ellen indított eljárás részeként került a vatikáni Levéltárba, Boudet tanulmánya mellékleteként adja közre. *H. Darrel Rutkin* a Giuliano Ristori karmelita szerzetes által Cosimo I de' Medici számára írt horoszkópelemzést veszi vizsgálat alá. A szerző, részben *Claudia Rousseaura* támaszkodva, összefoglalást nyújt arról is, hogy az asztrológia milyen jelentős szerepet játszott Cosimo hatalmi reprezentációjában. A magyar olvasóban rögtön felöltik a párhuzam: egy évszázaddal korábban egy másik Bak aszcendensű uralkodó, Hunyadi Mátyás is hasonlóan fontosnak tartotta az asztrológia propagandisztikus célú felhasználását. *David Juste* is egy XVI. századi horoszkópelemzés bemutatására vállalkozott, ám az ő választása egy kevésbé ismert asztrológus (Wilhelmus Misocacus) és egy teljesen ismeretlen kliens (a mecheloni Iohannes Sillerys) kapcsolatára esett. A kontextus ismeretének hiányosságaiért kárpótol annak a lehetősége, hogy ezen a példán keresztül a hétköznapiba, az átlagosba nyerhetünk bepillantást. Juste mellékleteként közli a teljes szöveg és a két horoszkóp-ábra átírását is. Amint tanulmánya elején felhívja rá a figyelmet: az asztrológia gyakorlati alkalmazását csakis ehhez hasonló dokumentumok révén ismerhetjük meg, és ezek közül eddig alig néhányat adtak ki. A Juste által idézett két példát megtoldhatjuk egy továbbival: egy, Corvin János számára készült rövid horoszkópelemzést *Csontos János* már 1880-ban közzétett a Magyar Könyvszemlében.

A középkorban azonban nem csak az asztrológusok rendelkezettek specifikus asztrológiai szaktudással. *Robert Hand* tanulmányában rámutat, hogy *Giovanni Villani*, aki magyar vonatkozásai miatt is jól ismert krónikájában részletesen írt az 1345-ös, ritka és nagy jelentőségű Jupiter-Szatur-nusz együttállásról, é nemcsak egyszerű fogyasztója, hanem értő felhasználója volt az asztrológiai ismereteknek.

A 2011-es konferencia érdekessége, hogy az Internationales Kolleg für Geisteswissenschaftliche Forschung (IKGF) „Schicksal, Freiheit und Prognose. Bewältigungsstrategien in Ostasien und Europa” intézményes keretei között rendezték meg. A projekt célja, hogy érdemben hozzájáruljon annak megértéséhez, hogyan viszonyultak a múltban a sors és a szabad akarat kér-

déséhez Európában és a Táv-Keleten. Egy ilyen jellegű vizsgálat aligha képzelhető el az asztrológusok írásainak bevonása nélkül. Hogy egy mentalitástörténeti irányú kutatásban milyen fontos forrás lehet egy asztrológiai kézikönyv, kiválóan illusztrálja Benjamin N. Dykes tanulmánya, aki a XIII. századi *Guido Bonatti Liber introductoris ad iudicia astrorum* című bevezető munkáját vette vizsgálat alá. Az asztrológia kritikusai gyakran hangsúlyozták, hogy az asztrológusok szenzációhajhász és hamis jóslatai komoly veszélyt jelentenek a társadalmi rendre nézve. Ezzel szemben Bonatti az asztrológusok társadalmi felelősségét hangsúlyozza. Az asztrológia kritikusai Favorinus óta az asztrológusok szemére vetették, hogy indokolatlan reményeket és félelmeket ültetnek el az emberek szívébe. Bonatti ezzel szemben azt állítja, hogy csak az asztrológus képes a realitás adta lehetőségekkel összhangba hozni az emberek félelmeit és vágyait. Azok a középkori gondolkodók, akik össze akarták egyeztetni az asztrológiát az ember szabad akaratával és a keresztény Isten mindenhatóságával, kézenfekvő módon érvelhettek azzal, hogy a csillagok Isten akaratának a végrehajtói, miként már így érvelt *Albertus Magnus* is. Ezzel szemben Bonatti szerint eretnekség volna Istent felelőssé tenni a csillagok kiváltotta eseményekért, mert gonosz dolgok nem származhatnak Istentől.

A kötet által felölelt időszak az asztrológia európai megjelenésétől Johannes Keplerig terjed ki, akinek a II. Rudolf császár és II. Mátyás magyar és cseh király közti vetélkedés idején betöltött politikai szerepét *Katrin Bauer* vizsgálja a kötet utolsó tanulmányában. Bauer értelmezése szerint Kepler nem kizárólag matematikusként élt a prágai udvarban, hanem politikusként is hatni akart a császárra, és véleményének tolmácsolásához csak azért választotta az asztrológia nyelvét, mert Rudolf fogékony volt ez iránt.

Ez a tanulmánykötet annak a jelenleg is zajló, gyorsuló ütemű munkának az eredménye, melynek során a történészek elkezdték feltérképezni és alaposan feldolgozni a középkori latin nyelvű asztrológiai dokumentumokat, fényt derítve azok eredetére, szövegközi kapcsolataira és társadalomtörténeti vonatkozásaira egyaránt. Ahogy a tanulmányok lábjegyzetei is tanúskodnak róla, 1994 óta tucatnyi, a latin nyelvű Európában is ismert arab asztrológiai mű szövegkiadása és fordítása jelent meg. A jelen kötet két tanulmánya is tartalmaz szövegkiadást, két további tanulmány (Dykes és Heilen írása) pedig már megjelent fordítás, illetve folyamatban lévő szövegkiadás mellékterméke. Ezeknek az erőfeszítéseknek köszönhetően minden bizonnyal át fog értékelődni mindaz, amit a középkori és kora újkori asztrológiáról tudunk, és ezzel együtt a korszak társadalmáról és az emberi gondolkodásról alkotott képünk is gazdagodni fog.

A történeti tények átértékelésének kézzel fogható eredményeivel már a jelen kötet tanulmányaiban is találkozhatunk. Wiebke Deimann utal rá tanulmányában: egy újonnan előkerült horoszkópgyűjtemény alapján tudjuk, hogy Lichtenberger mintegy 15 évvel korábban született, mint eddig feltételezték. *Deimann Gerd Mentgen* nyomán ismételten kétségbe vonja, hogy Lichtenberger III. Frigyes szolgálatában állt volna (ezt egyébként maga Lichtenberger állította saját magáról). Benjamin N. Dykes hasonló módon megkérdőjelezi azt a szakirodalomban általánosan elfogadott állítást, hogy Guido Bonatti II. Frigyes császár asztrológusa volt.

A kiadvány használatát névmutató segíti; David Juste szövegkiadásához külön tárgymutató tartozik. A kötet végén a tanulmányokban hivatkozott kéziratok indexe teszi teljessé a mutatók sorát.

Wiebke Deimann és David Juste (szerk.): *Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe* (Asztrológusok és megbízóik a középkorban és a korai modern Európában). Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien 2015. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte; 73.) 229 o.

Veszprémy Márton

Caspar Joseph Dorer Diariuma az 1714-ben megkötött badeni békéről

A spanyol örökösödési háborút lezáró többfordulós békekötés harmadik, záró eseményére a svájci Aargau kantonban található Baden városában került sor 1714. szeptember 7-én. A nevezetes esemény idején városi zászlós rangot birtokló *Caspar Joseph Dorer* jegyezte fel az utókor számára a közel négy hónapon keresztül folytatott tárgyalások napi eseményeit. Dorer naplószerű feljegyzéseinek, napi krónikájának teljes kiadására a spanyol örökösödési háborút lezáró Utrecht–Rastatt–Baden-i hármas békekötés háromszázadik évfordulóján vállalkozott a szintén badeni székhelyű kiadó, a *Hier+Jetzt Verlag für Kultur und Geschichte*. A *fejezetek Aargau kanton történetéből* című sorozat 18. köteteként kiadott diplomácia- és várostörténeti forrás bevezető tanulmányát és jegyzeteit Thurgau Kanton Könyvtárának igazgatója, *Barbara Schmid* készítette.

A badeni tárgyalási fordulóra a rastatti békekötés rendezetlen jogi viszonyai miatt volt szükség. A rastatti béke ugyanis nélkülözte a tartós béke feltételeit. Először azért, mert francia nyelven és nem a szokásjog alapján elfogadott latin nyelven készült a békeszerződés, másodsor pedig ami még a formalitásoknál is fontosabb, nem rendelkezett a birodalmi rendek jóváhagyásával. Ezért ismét összeültek a Rastattban fegyverszünetet kötött felek – XIV. Lajos francia király és VI. Habsburg Károly német–római császár képviselői és meghatalmazottjai –, és immáron jogszerű szerződésbe foglalták az „örök béke” feltételeit. A francia király választása alapján – Schaffhausen, Frauenfeld és Baden közül – Badent választották a békekongresszus színhelyéül. Manapság a német és holland nyelvű történeti szakirodalomban egyre gyakrabban egy Magyarországon még nem bevett fogalommal írják le az eseményeket, és Utrecht–Rastatt–Baden békerendszerként, azaz hármas békeként ragadják meg a spanyol örökösödési háború lezárását, rendezését. Ez a fogalomhasználat jellemezte azt a nemzetközi történész konferenciát is, amelyet *Háromszáz éves a badeni béke. Kora újkori európai kongresszusi helyszínek összehasonlító meg-*

közelítésben. A badeni béke címmel 2014. szeptember 5–6-án a svájci Badenben rendeztek meg.¹

Caspar Joseph Dorer (1673–1754), az események megörökítője Baden város egyik vezető személyiségeként követte nyomon a jórészt bilaterálisan folytatott tárgyalások alakulását. Dorer számos vezető funkciót látott el a városi tanácsokban, 1694-ben bevásztották a negyvenfős nagytanácsba, 1729-től, tehát már jóval a szóban forgó események után vált a tizenkét fős kistanács tagjává. Mivel kevés információ maradt fenn arról, hogyan válhatott a badeni békekongresszus krónikásává, Barbara Schmid mégis azt feltételezi, hogy a hivatalos városi felkérés lehetősége mellett szól a napi események napról–napra történő naplószerű feljegyzéseinek igényes stílusa, a használt titulaturák rendkívül precíz megörökítése, valamint számos francia, latin jogi szakkifejezés széleskörű használata. A Baden Város Levéltárában A88.5 jelzet alatt őrzött *Diarium* eredeti példánya 158 folio terjedelmű. A XVIII. századi felnémet nyelven készült forrásról még abban a században két másolat is készült. Maga a szerződés szövege, mely a napló központi részében található, latin nyelvű. Napjainkig több alkalommal számos részlet publikálására került sor, az elsöre öt évvel Dorer halálát követően, már 1759-ben. Hosszabb részletekkel pedig 1864-ben *Ludwig Lauterburg* történész ismertette meg a nyilvánosságot.²

A Dorer által választott *Diarium* – a jelentős történelmi események napi fejleményeinek leírása – a XVIII. században szokásos műfaja a történetírásnak. Így készültek a kor „történeti folyóiratai” úgy, mint a *Nouveau Mercure galant*, *Theatrum Europeum*, vagy a *Theatrum Diarium*. Ezek gyakori forrásait adták a korabeli röpiratok, amelyekből Dorer is több információt merített jegyzetei készítése során. Feljegyzései 1714. május 24-én kezdődnek, ezen a napon érkezett meg az első tárgyaló követ a fürdővárosba, majd október 30-val zárulnak, amikor Domenico Silvio Passionei, XI. Kelemen pápa svájci követe utolsó tárgyalófélként távozott onnan. A *Diarium* bevezetőjében a badeni béke előfeltételeiről, valamint Baden aktuális politikai helyzetéről tájékoztat bennünket a szerző. A békekongresszus küldötteinek nevét, rangját minden esetben pontosan feljegyezte. Aprólékos leírását kínálja továbbá Dorer naplója a vendégházaknak és fogadóknak. Kronológiai

1 A konferencián előadást tartott többek között Lothar Schilling (Augsburg), Ludolf Pelizaenus (Amiens), Andreas Würzler (Genf), Thomas Lau (Freiburg, Svájc), Rolf Stüheli (Thun), Bruno Meier (Baden), Anuschka Tischer (Würzburg), Lucien Bély (Párizs) valamint Renger de Bruin, David Onnekink (Utrecht).

2 Lauterburg, Ludwig: Der Friedenskongress von Frankreich und dem deutschen Reiche zu Baden in Aargau, im Sommer 1714. Nach Kaspar Joseph Dorer's Tagebuch. In: Berner Taschenbuch 13. 1864. 261–319.

sorrendben ismerteti a követek érkezési sorrendjét, a béketárgyalások napról-napra történő alakulását, a pletykák útján terjedő, azaz a parókamesterek által terjesztett fejleményeket, a vendégek városon belül történő mozgásának részleteit, beleértve a használt közlekedési módokat, eszközöket is. A napi eseményekről adott beszámolókat epizódszerű történetekkel gazdagította. Önálló eseményként olvashatunk például Annának, Nagy-Britannia uralkodójának betegségéről és haláláról. Egyedi vonásként érdemes megemlíteni, hogy a badeni tanácsos azoknak a nevét is megörökítette az utókor számára, akik ellenvéleményt fejtettek ki a véglegesítendő szerződés feltételeivel kapcsolatban. Közöttük található a spanyol király követe, de Capre báró, vagy Oránia-Nassau hercegének képviselője, Augbignij. Összességében véve a *Diarium* legfontosabb történeti hozadéka a tárgyalódelegációk résztvevőinek ismertetésében, a tárgyalási helyszínek és a delegációk szálláshelyeinek leírásában, valamint az udvari ceremóniák, a szigorú diplomáciai protokoll, az ünnepi fejedelmi vacsorák aprólékos részleteinek bemutatásában rejlik. A három-három fős tárgyalódelegációt a francia király nevében Claude-Louis Hector de Villars tábornagy, a császár nevében pedig Savoyai Jenő herceg vezette. Francia részről tagjai voltak még a francia követ, Charles-François de Vintimille de Luc, valamint Dominique-Claude Barberie de Saint Contest. A német birodalmi delegációt képviselte Johann Peter von Goëss és Johann Friedrich von Seilern. A titkárok Jean-Gabriel de la Porte du Theil és Johann Christoph Penterriedter voltak.

A badeni békeszerződés fontosabb cikkelyei közül a 4–12. és a 14. cikkelyek a XIV. Lajos által meghódított területek jogállását rendezték. Ezek szerint a pfalzi Landau városa és a Rajna bal partján található területek a francia király tulajdonában maradtak. Breisach, Freiburg im Breisgau és a Strassbourg melletti Kehl erődje a Habsburg-házhoz került. Elrendelték számos erődítmény lerombolását – Villingen, Strassbourg, Hünningen, Söllingen. A restitúcióból a császár mellett mások is részesedtek: a Baden-ház, Trier és Pfalz választófejedelmei, Worms és Speyer püspökei, a Württemberg-ház, valamint Baden-Durlach és Baden-Baden ögrórfjai. A 13. cikkelyben XIV. Lajos elismerte a Braunschweig-Hannover-ház választófejedelmi címét. A 15–18. cikkelyek a kölni érsek jogállásáról rendelkeztek. A szerződés leghosszabb része – 19–28. cikkelyek – rögzítette Spanyol Németalföld VI. Károly számára történő átadásának feltételeit. A 29. cikkely kötelezte a francia királyt a béke megtartására, különös tekintettel a II. Károly spanyol király örökségét megtestesítő, de a Habsburg-ház uralma alá került Milánói Hercegségre, a Nápoly-Szardíniai Királyságra. Míg XIV. Lajos az utrecht-i béke által rögzített semleges státuszokat ismerte el, addig

VI. Károly az olasz hercegek tulajdonának sérthetlenségét garantálta. A 32. és a 34. cikkely a háború befejezésének feltételeit – a csapatok tizenöt napon belül történő visszavonását, a foglyok váltságdíj nélkül történő elengedését, a lovasság élelmezési, ellátási költségeinek megtérítését – szabályozta. A 35–37. cikkelyek általános kérdésekről rendelkeztek. Előírták többek között a békeszerződésnek hat héten belül történő ratifikációját. A 38. cikkelyben a német birodalmi rendeknek a szerződéses feltételekkel kapcsolatos jóváhagyását rögzítették. Egy utolsó külön pontban XIV. Lajos azon kifogását foglalták írásba, amely VI. Károly katolikus felség címhasználatát vonta kétségbe, azon oknál fogva, hogy ez a spanyol királyi trónra vonatkozó igényt testesít meg.

Dorer *Diarium*-a a külföldi történészek számára eddig nehezen volt hozzáférhető és kutatható. A forrás teljes nyomtatott kiadása új helyzetet teremtett, egyúttal könnyen elérhetővé vált a nemzetközi kutatók számára is. Sajnálatos módon ez a publikáció sem teljes abban az értelemben, hogy a *Diarium* integráns részét képező békeszerződés latin nyelvű szövege ebből a kiadásból is hiányzik. Ezt pótolhatja ugyanakkor a mainzi Leibniz Intézet Európa történetét kutató részlegének digitalizálási projektje. Az említett projekt keretében online elérhetővé tett európai békeszerződések gyűjteményében a badeni béke szövege is megtalálható.³ A modern kor előtti európai békekongresszusok kutatása, összehasonlító történeti feldolgozása mindenképpen megnövelheti az érdeklődést Dorer *Diarium*-a iránt. A *Diplomácia és média szerepe a fordítások tükrében a modern kor előtti európai békekötések esetében 1450–1789/1815* című projekt az elmúlt években már kiemelte svájci elszigeteltségéből ezt a rendkívül érdekes kortörténeti dokumentumot.⁴ A diplomáciatörténeti hozadékon túl Dorer ugyancsak hasznos történeti adalékokkal szolgálhat azon történészek számára, akik az európai fürdővárosok összehasonlító helytörténeti kutatásában érdekeltek.

Das Diarium des Badener Friedens 1714 von Caspar Joseph Dorer. (Caspar Joseph Dorer naplója az 1714. évi badeni békéről.) A bevezetőt írta, valamint a jegyzeteket készítette: Barbara Schmid. (Beiträge zur Aargauer Geschichte Bd. 18.) Hier und Jetzt Verlag, Baden 2014. 184 o.

Gyarmati Enikő

3 Europäische Friedensverträge der Vormoderne online: www.ieg-friedensvertraege.de

4 Die deutsche Forschungsgemeinschaft 2009 és 2012 között folytatott kutatási projektjéről van szó.

„Zarándoktársak” keresése: radikális protestánsok és felekezetek közötti kapcsolatok Európában és a brit-atlanti világban, 1670–1730

*Elizabeth Bouldin*¹ 2014-ben publikálta jelen cikkünkben bemutatott tanulmányát a dél-karolinai Converse College² vendég adjunktusaként. Bouldin szakterülete a közép- és kora újkori Európa, elsősorban a Brit-szigetek története, kutatásának középpontjában a kora újkori protestáns vallásosság és azon belül a nők szerepe áll.

A „Zarándoktársak” keresése: Radikális protestánsok és felekezetek közötti kapcsolatok Európában és a brit-atlanti világban, c. 1670–1730 című írás a neves tudományos lapban, a Church History³-ben jelent meg. A tanulmány az angol polgárháborút követő restauráció és az ún. nagy ébredés⁴ közötti évtizedek kis radikális protestáns csoportjait vizsgálta Európa-szerre és Észak-Amerikában., nevezetesen az angol Philadelphia gyülekezetet,⁵

1 Elizabeth Bouldin 2012-ben az atlantai Emory University-n szerzett doktori címet.

2 A Converse College-ot 1889-ben alapították Spartanburgban, Dél-Karolinában az első nők számára létesített felsőoktatási intézmények egyikeként.

3 Az 1932 óta megjelenő Church History: Studies in Christianity and Culture (Egyháztörténet: Tanulmányok a keresztény vallásról és kultúráról) című negyedévente új számmal jelentkező, lektorált lapot az American Society of Church History (Amerikai Egyháztörténeti Társaság, alapítva 1888-ban) számára a Cambridge University Press adja ki. <http://journals.cambridge.org/action/displayJournal?jid=CHH> [utolsó megnyitás dátuma: 2015. szeptember 15.]

4 Az ún. nagy ébredés (Great Awakening) a XVIII. század harmincas-negyvenes éveiben az ébredési vagy újjáéledési mozgalom első nagyobb hulláma, amely Angliában, Skóciában és az amerikai gyarmatokon eltérő módon és más-más jellemzőkkel zajlott, és sok helyen az aktív, megtért egyházi tagság többé-kevésbé tartós gyarapodását eredményezte. Bár a mozgalom célja az egyes felekezetek megerősítése volt, az ébredések gyakran egyházszakadást váltottak ki.

5 A philadelphiaiak társasága az 1600-as évek második felében eredetileg John Pordage (1607–1681) anglikán lelkész körül kialakult protestáns csoport volt. Pordage-ra Jakob Böhme (1575–1624) gyakorolt nagy hatást. A csoport legismertebb vezetője Jane Leade (1624–1704), akinek halála után a hívők többsége szétszóródott.

a francia prófétákat,⁶ a radikális német pietistákat,⁷ a kvékereket, a bourignoniákat⁸ és a labadistákat.⁹ A szerző arra volt kíváncsi, hogyan próbáltak közeledni egymáshoz a különböző radikális protestáns csoportok, átíelve a nyelvbéli különbségeket és a földrajzi távolságot utazások és levelezés révén, illetve hitbéli nézeteiket nyomtatásban is megjelentetve és terjesztve. A közeledés szándéka mögött elsősorban az esetleges egyesülés lehetősége húzódott meg, amit a korszak radikális protestánsainak sokféle formában jelentkező millenniumi várakozása táplált. Az elemzett időszakot ugyanakkor az jellemezte, hogy bár kialakult a párbeszéd és a vita a hitbéli kérdésekről, a különböző csoportok nem tudták áthidalni az őket elválasztó teológiai különbségeket. A kapcsolatteremtésben és -tartásban az egyes közösségek a „közvetlenség új színtereinek kifejlődésére, hallgatólagosan elvárt viselkedési mintákra és a kéziratok és nyomtatott szövegek körforgására támaszkodtak.” (590.)

Bouldin tanulmányához a radikális protestánsok vezető személyiségeinek naplóját, úti jegyzeteit, egymással folytatott levelezését használta fel, és fentebb vázolt eredményeit a legfrissebb szakirodalommal vetette össze. A történész célja az volt, hogy a vizsgált angliai polgárháború utáni korszak eddig kevésbé hangsúlyozott, sajátos vonásaira felhívja a figyelmet. Bouldin vizsgálódását három szempont szerint végezte, elsőként a millenarizmus egyesítő és megosztó szerepét elemezte a csoportok közötti interakciókban, majd meghatározta a kapcsolattartás színtereit, végül feltárta az egymás közti kommunikáció módjait és azok jelentőségét.

A tanulmány első részének kiindulópontja, hogy az angol polgárháború után a protestantizmus elhúzódó válságba került, az államhoz való kapcsolatait tekintve, és ebben az időszakban a millenarizmus, ha eltérő alakokat öltve is, mint korábban, de tovább élt (593.). A millenniumi gondolat

6 A XVII. század végén kialakult francia próféták (más néven „camisard”-ok) első képviselői az 1700-as évek elején jelentek meg Angliában, akik a közelgő millenniumot hirdették. James és Jane Wardley, az angliai kvékerek „shaker”-eknek nevezett csoportjának vezetői az ő tanításait fogadták el (őket követte a csoport élén a nevezetesebb, 1736 és 1784 közt élt Ann Lee).

7 A radikális pietisták a XVII. században az evangélikus egyháztól elszakadva külön felekezeteket hoztak létre, átvéve a reformátusokra jellemző egyszerű és szigorú keresztény élet követelményét és hangsúlyozva a személyes vallásosság fontosságát.

8 Bourignoniaknak nevezik Antoinette Bourignon de la Porte (1616–1680) követőit, aki eredetileg katolikus vallású volt, de az egyházat elhagyva „igaz keresztényekből” kívánta létrehozni saját közösségét. Bourignon munkáit Robert Boyle (1627–1691) fordította angolra. Bourignon közeli ismeretségben állt többek között Johannes Amos Comenius-szal (1592–1670) és Jean de Labadie-val (1610–1674) is.

9 Jean de Labadie, a jezsuita szerzetesből lett református, később pietista lelkipásztor követőit nevezik labadistáknak.

különböző változataival (a cikk a pre- és posztmillenniumi várakozást, református milleniarizmust és az apokalipszisvárást említi) azonban a XVII. század utolsó évtizedeiben nemcsak Angliában találkozhatunk, így az egyes vallásos kisebbségi közösségeket érdemes nemzetközi kontextusba helyezni – érvel a szerző. Az eszkatologikus szemlélet népszerűsége nem kötődik „politikailag radikális, vagy forradalmi közeghez”, hanem „szélesebb értelemben vett társadalmi válságból” is eredhet. Bouldin példaként hozza fel, hogy a válságérzetet Angliában a dicsőséges forradalom, vagy az 1692-es jamaicai földrengésről érkezett híradások, a kontinentális Európában pedig XIV. Lajos francia uralkodó háborúi, illetve a török veszedelem növelhették (593–594.). A disszenter csoportokat a hitbeli sokféleség ellenére összekötötték bizonyos „közös vonások” – állapítja meg a történész: nem voltak forradalmiak, mint elődeik a polgárháború időszakában, ám változásokat kívántak, melyek felkészítik a világot az eljövendő új korszakra. Az egyes közösségek egymásban a „reformertársakat” keresték. Ugyancsak közös volt több radikális protestáns szerveződésben, hogy újfajta vallásos közösséget kívántak létrehozni, méghozzá vagy „az igaz egyházat,” vagy a nem szimbolikus értelemben vett Új Jeruzsálemet (utóbbi például a francia próféták Angliába költözésüket követően Londonban vélték megtalálni.). Közös volt az az ellentmondásos vonása a fenti csoportoknak, hogy az eljövendő új korszakot várva elítélték a szektarianizmust, ám minden próbálkozás ellenére képtelenek voltak áthidalni az őket egymástól elválasztó dogmatikai különbségeket. Anglia és a kontinens közötti kapcsolatok felélénkülése ugyanakkor jól dokumentált, aminek fő előmozdítójaként a református III. Vilmos (1689–1702) és az evangélikus I. György (1714–1727) angol királyok uralkodását és az őket a szigetországba követő hollandok és németek megjelenését jelölhetjük meg. A kontinensen üldözött vallásos csoportok szintúgy Angliában kerestek menedéket. Negyedik hasonlóságként Bouldin a radikális közösségekben gyakran előforduló női vezetőket, prófétákat emelte ki. A nők vizionárius szerepét egy bibliai idézetre alapozva sokan szorosan összekapcsolták a végítélet közeledtével (594–597).¹⁰

Az esszé második részében a szerző a különböző radikális protestáns csoportok közötti személyes találkozások lehetséges helyszíneit, illetve azok általános menetét és következményeit vázolja fel William Penn,¹¹

10 Az idézet Jóel próféta könyvéből való: Jóel 2,28–29.

11 William Penn (1644–1718) angol származású vállalkozó, Pennsylvania tartomány kvéker vallású alapítója.

Thomas Chalkley,¹² Samuel Bownas,¹³ Elizabeth Webb,¹⁴ Samuel Keimer,¹⁵ Stephen Crisp,¹⁶ Jasper Danckaerts¹⁷ és Antoinette Bourignon hátrahagyott ide vonatkozó feljegyzései alapján. Az egyes közösségek képviselői számos helyszínen érintkezhettek egymással, „házakban, közösségi épületekben, az utcákon, börtönökben és hajókon.” A vizsgált korszakban a felekezeti sokszínűség a brit-atlanti térség több régiójának és városának mindennapos tapasztalata volt (London, Pennsylvania stb.), az egymás megismerésére irányuló találkozások azonban nemcsak az együttélésből fakadtak: fontos tényező volt „az utazásra és az azzal szerzett tapasztalatokra helyezett kulturális érték.” Az útleírás műfaja nagy népszerűségnek örvendett, és a kortárs szerzők jellemzően vallásos jelentőséget tulajdonítottak minden rendkívüli, vagy új dolognak, amellyel útjaik során szembesültek. Hasonlóképp, a szerzők a tőlük eltérő vallást gyakorlók szokásait is lelkiismeretesen dokumentálták, és bár jellemzően a tisztelet hangján szóltak róluk, a sajátjuktól eltérő vallásosságtól való idegenkedésük megmaradt. Nem számított ritkaságnak, ha valaki többféle vallásos kisebbséggel is kapcsolatba került, vagy ha csupán kíváncsiságból el-ellátogatott más közösségek összejöveteleire, istentiszteleteire is (598–601). Azokban az esetekben, amikor különböző közösségek képviselői találkoztak egymással egy-egy nyilvános gyülekezeti helyszínen, elvárás volt „bizonyos kölcsönös formalitás és udvariasság,” és mindkét fél számíthatott rá, hogy megkapja a lehetőséget, hogy bemutathassa magát és felekezetét. A párbeszéd és vitatkozás ugyanakkor nem vezetett az ellentétek feloldásához a vallásos kisebbségek csoportjai között: „Ugyanazok a teológiai különbségek játszottak közre, amikor más vallási kisebbségek hiedelmeivel szembesültek, amelyek miatt a disszenterek elszakadtak az elfogadott ortodoxiáktól és államvallásoktól (602–603)”.

Mind a közösségi tér, mind a levelezés szerepét a vallásos közösségek nemzetek és nyelvek feletti kommunikációs hálózatában Bouldin párhuzam-

12 Thomas Chalkley (1675–1741) Londonban született kvéker lelkész és hajóskapitány, aki körbeutazta a brit-atlanti térség jelentős részét.

13 Samuel Bownas (1676–1753) kvéker lelkész, angliai származású, aki utazásai során bejárta Skóciát és az amerikai gyarmatokra is eljutott.

14 Elizabeth Webb (1663–1726) angliai születésű kvéker lelkész, 1700-tól haláláig Pennsylvaniában élt.

15 Samuel Keimer (1689–1742) angol származású nyomdász, aki kezdetben a francia próféták követője volt. Később Pennsylvaniába költözött, ahol saját üzletet nyitott. A fiatal Benjamin Franklin a segédjeként dolgozott.

16 Stephen Crisp (1628–1692) angol utazó lelkész, aki a kvéker hitet hirdette hazáján kívül skót, holland és német földön is.

17 Jasper Danckaerts (1639–?) labadista telepet alapított Észak-Amerikában, a Bohemia-folyónál.

ba állította a felvilágosodás salonjaival, kávéházaival, valamint episztoláival (598, 607). A tanulmány harmadik része a nagy távolságokat áthidaló, híreket terjesztő és a vitatkozás médiumaként szolgáló levelezési szokásokkal foglalkozik, illetve a kommunikáció más formáival, a nyomtatásban megjelentetett naplókkal és teológiai munkákkal. A történész többek között Richard Roach,¹⁸ Bourignon, William Penn, Johanna Eleonora Merlau,¹⁹ Elizabeth Webb, Anton Wilhelm Boehm,²⁰ Johannes Kelpius,²¹ Rosamunde von Asseburg²² és Esther Palmer²³ levelezését használja forrásként. A levelek egyrészt privát jellegűek voltak, másrészt azonban szolgálhattak íróik hitelveinek terjesztésére is, amely esetben sor kerülhetett a levelek másolására és továbbadására. A közösségek női tagjai, vagy vezetői számára a levél magánjellege elfedhette tanultabb férfitársaikkal szembeni hátrányukat vallásos nézeteik közlésében. Sokan azonban – állapítja meg Bouldin – így is szükségét érezték, hogy leveleikben mentegetőzzenek, amiért nincsenek birtokában a vallásról folytatott nyilvános párbeszédhez szükséges hagyományos tudásnak és módszereknek (610).

A legnagyobb hatást a nyomtatásban is megjelent vallásos eszmék szerzői érték el, amire eklatáns példa Jakob Böhme. Amint azt Bouldin kiemeli, Európában a pietisták és ortodox evangélikusok közötti teológiai vita eredményezett óriási mennyiségű nyomtatásban megjelent irodalmat, illetve az akkoriban kevésbé szigorú kormányzati légkört élvező Hollandiában és a Német-római Birodalom bizonyos államaiban is nagyobb számban publikálhattak a pietisták. Angliában az 1600-as évek során fokozatosan leomlott a nyomtatásban megjelenő munkák előzetes cenzúrájának és központi korlátozásainak rendszere, aminek következményeként „a vallásos munkák tették ki legalább egyharmadát az összes kiadott egységnek” a szigetországban a XVIII. század elején. „A disszenterok nyomtatási kultúrájába” nemcsak a szerzők és a nyomdászok, hanem a támogatók, szerkesztők és

18 Richard Roach (1662–1730) anglikán lelkész, majd a Philadelphia gyülekezet tagja, illetve vezetője.

19 Johanna Eleonora Petersen (születési neve von Merlau, 1644–1724), radikális pietista, a német földről származó nők közül elsőként nemcsak megírta, hanem ki is adta önéletrajzát (németül).

20 Anton Wilhelm Boehm (1673–1722) evangélikus vallású, német királyi káplán a londoni St. James palotában, saját munkáin kívül fordításairól is ismert.

21 Johannes Kelpius (1667–1708) erdélyi szász származású pietista, aki a pennsylvaniai Germantown-ba költözött, majd követőivel létrehozta a világvégét a XVII. század vége előtt váró „nők társaságát a vadonban.”

22 Rosamunde von Asseburg (1672–1712) német pietista, vizionárius.

23 Esther Palmer (1678–1714) kvéker lelkész, New York gyarmatról származott, de később Angliába költözött.

fordítók is hozzátartoztak. A hálózat nemzetközi és felekezeten átívelő voltát hangsúlyozta a philadelphiaiak társaságának kísérlete a XVII. század utolsó éveiben egy periodika elindítására (*Theosophical Transactions by the Philadelphian Society, Consisting of Memoirs, Conferences, Letters, Dissertations, Inquiries, etc. for the Advancement of Piety and Divine Philosophy*). A lap csupán néhány számot élt meg, a holland és német szerzők felbukkanása az egyes számokban azonban – hangsúlyozza Bouldin – bizonyította a csatornán átívelő kapcsolatok szorosságát (610–613).

Összegzőként a szerző azt állapítja meg, hogy „a labadisták, kvékerek, philadelphiaiak, radikális pietisták, francia próféták, bourignoniak és más, reformszellemű disszenter csoportok interakciói a nagy ébredést megelőző fél évszázadban a transzatlanti vallásos kapcsolatok fejlődésének egy pontosan körülhatárolható pillanatára mutatnak.” A radikális vallási kisebbségek a hivatalos egyházaktól elszakadva, az egymással való vitára és egymáshoz való közeledésre alkalmas „teret” hoztak létre, ahol az „új Jeruzsálem” építéséhez reméltek társakat találni. Noha a transzatlanti kapcsolatok korábban is léteztek már, nevezetesen a puritánok, kvékerek, pietisták köreiben, és a XVIII. század vallásos újjáéledési mozgalmában ugyancsak óriási szerephez jutnak majd, a most vizsgált közösségek „motivációit, céljait és közönségét” a XVII. század utolsó évtizedeinek és a XVIII. század elejének eseményei és újításai jellemezték (616).

Elizabeth Bouldin: In Search of “Fellow Pilgrims”: Radical Protestants and Transconfessional Exchanges in Europe and the British Atlantic, c. 1670–1830 („Zarándoktársak” keresése: Radikális protestánsok és felekezetek közötti kapcsolatok Európában és a brit-atlanti világban, 1670–1730). *Church History*, 83:3, 2014. szeptember, 590–617.

Zádorvölgyi Zita

ÚJKOR

1848 – a risorgimento forradalma

Az olasz történelmi emlékezetben, és részben az olasz történetírói hagyományban is, 1848 gyakran úgy szerepel, mint egy sokat ígérő, de megvalósíthatatlan, és főképpen kudarcba fulladt robbanás, amelynek nem lettek érdemi következményei, sem hosszú távú kihatásai. Amikor megvonják a forradalom mérlegét, főként a hiányosságokat és a gyengeségeket emelik ki: hiányzott a társadalmi forradalom, elenyésző volt a parasztság részvétele, erőtlenek és megosztottak voltak a forradalmi elitiek.

Félretéve azonban ezt a teleologikus megközelítést, 1848 rendkívüli forradalmi pillanatként jellemezhető: olyan politikai nyelvezetek és olyan kollektív cselekvési repertoár jelenik meg, amelyek képesek átlépni a hagyományos társadalmi és kulturális korlátokat; mítoszok és szimbólumok születnek, amelyek a hazafias emlékezet szerves részeivé válnak (önkéntesek, Garibaldi, a barikádok népe); kiformalódnak egy olyan új politika jellemzői, amely ünnepekre és kollektív rítusokra épül; a nemzeti követelések olyan intézményes formákat öltenek, amelyek megalapozzák egy nemzeti állam felépítését (liberális alkotmányosság). Továbbá az olasz 1848, jóllehet a „nagy európai mozgalom” szerves része és osztja annak politikai modelljeit és követeléseit, több egyedi sajátosságot is mutat: időbeli hosszúság, ugyanis 1846-tól 1849-ig tart; egy nemzeti és liberális pápa jelenléte; politikai központok sokasága (Palermo, Velence, Miláno, Róma, Livorno).

Egy összetett és jól tagolt jelenségről van tehát szó, amelyről azonban meglehetősen kevés szintézis készült. Az olasz 1848 történetét *Giorgio Candeloro* írta meg utójára a *Modern Olaszország története* című sorozat 1960-ban kiadott köteteként.¹ Az 1846 és 1849 közötti három év eseményeit Candeloro igen részletesen elemzi, 1848-at, *Gramscit* követve, úgy mutatja be, mint a demokraták meghiúsult lehetőségét, mint ami képtelen volt életre hívni egy valódi polgári forradalmat, következésképpen megszilárdította a mérsékelték hegemoniáját a risorgimento folyamatában. Ezzel Candeloro

¹ Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna. III La rivoluzione nazionale (1846–1849)*, Milano, 1960.

a következő mintegy húsz évre meg is határozta a vonatkozó irodalom tematikáját: heves szakmai vita folyt a risorgimento *politikai* aspektusairól, leginkább a nemzeti egyesítés folyamatának gyengeségeiről.

Az utóbbi évtizedekben aztán már megjelentek új olvasatok, kérdésfelvetések. Az 1970-es és az 1990-es évek között a risorgimento időszakával foglalkozó történettudomány a gazdasági, társadalmi és intézményi átalakulás vizsgálata felé fordította a figyelmét, mérsékeltebb érdeklődést mutatva a korábban érvényesülő szempontok iránt.² A XIX. század első felének történetét nem elsősorban a nemzeti állam megteremtésének szemszögéből vizsgálták, hanem olyan hosszabb távú folyamatokat elemeztek, mint a gazdasági modernizáció, az elitek átalakulása, vagy a modern állam megszilárdulása. Ez a történetírás, jóllehet nem szentelt különösebb figyelmet 1848-nak, egyrészt hozzájárult a forradalmárok társadalmi háttérének pontosabb feltérképezéséhez, másrészt felvázolta annak a politikai és intézményi programnak a főbb jellegzetességeit, amely 1848-ban is jelentős szerepet kapott.

Ha ez az irányzat a nemzeti-hazafias törekvéseket pusztá retorikának tekintette, amely mögött sokkal jelentősebb társadalmi és gazdasági érdekek húzódtak meg, az utóbbi évtizedben megjelent egy olyan, tulajdonképpen *Alberto Mario Banti* művéhez³ köthető történetírás, amely pedig a nemzetnek és a nemzeti-hazafias diskurzus létrejöttének elemzését helyezte vizsgálódásainak középpontjába. Banti, elismerve a társadalmi és a gazdasági faktorok fontosságát a létező államok válságának előidézésében és a nacionalizmus erősödésének előmozdításában, döntő jelentőségűnek mégis a nemzeti-hazafias diskurzus létezését tartja, amely a század első felében alakult ki, különösen az irodalmi szövegeknek köszönhetően. Ez az irányzat – az antropológia, a kultúratudomány és más tudományterületek segítségével – a risorgimento „mély kultúráját” kívánja életre kelteni: azoknak a férfiaknak és nőknek a mentalitását, érzelmeit, életpályáját, politikai és személyes terveit vizsgálni, akik a risorgimento résztvevői voltak. Ebben a megközelítésben az 1848-as forradalom a nemzeti-hazafias diskurzus sikerének egyértelmű bizonyítéka: 1846 és 1849 között rendkívüli mozgósítás zajlott le a nemzet nevében, ez adta a Risorgimentónak a tömegmozgalom jellegét, ami láthatóvá vált a hazafias rendezvényeken való tömeges részvételen, a barikádokon, a katonai önkéntesség nagy sikerében.

A különböző megközelítések és eltérő olvasatok azt sugallják, hogy az olasz 1848-as forradalom olyan esemény, amelyben van még mit kutatni

2 Lucy Riall, *Il risorgimento italiano. Storia e interpretazioni*, Roma, 1997.

3 Alberto Mario Banti, *La nazione del risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita*, Torino, 2000.

és felfedezni. Ez a szintézis éppen erre vállalkozik, mégpedig azoknak a témáknak az előtérbe helyezésével, amelyek – a szerző, a Padovai Egyetem professzora szerint – döntő jelentőségűek az esemény természetének megértéséhez, továbbá az 1848-as forradalom szerepének kijelöléséhez a nemzetalkotás folyamatán belül.

1. Hosszú 1848: IX. Pius pápa 1846. júniusi megválasztásától 1849 nyaráig tart.

2. Forradalom és vallás: IX. Pius megválasztásának pillanatától vonatkoztatási pont lett a hazafiak számára, ez mintegy legitímálta a nemzeti ügy szentségét. A helyzet ugyanakkor számos kérdést vet fel: a politikai elit egyszerűen eszközként használta a pápát? Vagy inkább a vallás és a nemzet, az egyház és a modern politika lehetséges találkozásának próbája volt? De egyáltalán: össze lehetett egyeztetni a pápa világi hatalmát az alkotmányos és egységpárti szándékokkal?

3. Többközpontú forradalom: a reformidőszakban Firenze, Róma, Genova, Nápoly és Torino, a forradalmak során pedig Palermo, Miláno és Velence említendő. Ahány város, annyi helyi hagyomány, annyi egyéni sajátosság. Érdemes megvizsgálni, hogy a sok önálló identitás mennyire gazdagítja az egységes képet, vagy éppen ellenkezőleg, a félsziget visszavonhatatlan megosztottságát bizonyítja.

4. Nemzeti és politikai forradalom. A forradalom elsődleges célja a nemzet, ebben minden főszereplő egyetért. A nemzet nevében vonulnak az emberek az utcára és vívnek szent háborút. A fő ellenség az idegen; aki húzódik, az osztrákbérenc. Minden tettet és eseményt a nemzet érdekeihez mérve értékelnek. A forradalom során azonban a nemzeti követelések különböző politikai-intézményi programok formájában artikulálódnak: liberális alkotmányosság, demokratikus köztársaság, népi monarchia, alkotmányozó gyűlés, államszövetség. A forradalom egyes fázisainak mélyebb megértéséhez szükséges elemezni a felsorolt lehetőségeket, amelyek mindegyike a nemzet politikai megtestesülésének valódi formájaként kívánt érvényesülni.

5. A tömegek 1848-a. Tömegek a tereken és az utcákon, felkelő városok, önkéntesek ezrei a csatatereken, általános választójog a férfiaknak – a hosszú 1848 folyamán magas azoknak az alkalmaknak a száma, amelyek a Risorgimentót tömeges részvétellel zajló folyamattá tették. A történetírás feladata még felvázolni azokat a körülményeket, amelyek között ez a széles részvétel megvalósult, továbbá meghatározni azokat a csatornákat, amelyekkel keresztül a politikai elitek kapcsolatba léptek a városi és vidéki néposztályokkal. Ambiciózus cél továbbá azt megérteni, hogy a hazafias eszméktől látszólag távol álló rétegek miként fogadják a forradalom parancsszavát.

A tematikai súlypontok kiválasztása nem jelenti azt, hogy a szintézis elkészítése során háttérbe szorulnának az itáliai 1848-as forradalom más fontos szempontjai, mint a diplomáciai kapcsolatok az egyes itáliai államok között, az osztrák császárság általános válsága, vagy az olasz politikai vita az európai forradalomról. Ugyanakkor nem kap kellő hangsúlyt, hogy az olasz '48 az európai forradalom szerves része volt, továbbá kevés figyelem jut a gazdasági és társadalmi változásokra, amelyek pedig részben a forradalom mozgatórugói voltak.

Enrico Francia szintézise elsősorban frissességével hívja fel magára a figyelmet, ami nem csak a tematikában és a választott megközelítés-módban érődik, hanem a naprakész, igen gazdag jegyzetanyagban is, ami jelentős mértékben új levéltári források bevonásának köszönhető.

Enrico Francia: 1848. La rivoluzione del risorgimento (1848 – a *risorgimento* forradalma). Il Mulino, Bologna, 2012. 394 o.

Pete László

Erőegyensúly, kereskedelem, hitelképesség – az amerikai külpolitika kezdeteinek alapvető kérdései

Norman A. Graebner szinte egész, az Egyesült Államok történelmének szentelt életműve a külpolitikai realizmus kérdése körül forgott. Számos könyvben és esszében írt az amerikai realista diplomáciai hagyományokról és azok különböző aspektusairól. Utolsó szerkesztői munkája egyben méltó nekrológia is. A jelen kötet (*Foreign Affairs and the Founding Fathers*) egy trilógia zárótétele.¹ Ez a mostani kötet az alapító atyák külpolitikai gondolkodását vizsgálja, a kezdetekben megnyilvánuló elméleti és gyakorlati vonalak mentén rajzolja meg az Egyesült Államok korai történetének külpolitikai filozófiáját. Emellett természetesen kiszélesíti a képet: foglalkozik a témától elválaszthatatlan 1787-es alkotmányozó gyűléssel, és felvet a mai napig fontos kérdéseket az elnöki hivatal és az amerikai külpolitika viszonyát illetően.

Az alaptézis nyilvánvaló: a brit gyarmatokból Egyesült Államokká váló új nemzet nem a különleges gondviselésnek köszönheti azt a megkérdőjelezhetetlen sikert, amivel képes volt függetlenségét kivívni az akkori első számú világhatalom ellen. Sokkal inkább annak volt ez köszönhető, hogy az akkori gyarmati politikai elit jól ismerte fel a korabeli diplomácia adottságait, tudta és értette az erőegyensúly lényegét és fontosságát. Mindezeket képes volt maximálisan saját előnyére fordítani az Európában uralkodó féltékeny és gyarmatosításra vágyó viszonyok között. Mint a szerzők írják, „a földrajzi elszigeteltség felismerése és annak előnyei kevésbé voltak meghatározó elemek az amerikai [külpolitikai] viselkedést illetően, mint egy kereskedelmileg sikeres ország megteremtése, és az európai hatalmi struktúrára való közvetlen és céltudatos támaszkodás”. (1)

A függetlenség kikiáltása és kivívása után a következő állomás nemzetközi szintén a kereskedelem megszervezése volt, amittől országuk igazi

1 Norman A. Graebner, Richard Dean Burns és Joseph M. Siracusa, *Reagan, Bush, Gorbachev: Revisiting the End of the Cold War* Westport, Conn.: Praeger Security International, 2008, és Norman A. Graebner, Richard Dean Burns and Joseph M. Siracusa, *America and the Cold War, 1941–1991: A Realist Interpretation* Santa Barbara, Calif: Praeger, 2010.

felvirágozását remélték a most már amerikaiak. A helyzet keserves volt: a katonailag gyenge Egyesült Államok első alkotmánya (Konföderációs Cikkelyek, 1781) túl gyenge központi kormányzatot hozott létre, és ennek egyik következménye az egységes állam hiánya volt. Inkább tizenhárom kis országról beszélhetünk,² különböző kereskedelmi- és vámpraktikákkal, ami viszont a nagy adósságot felhalmozott új állam helyzetén nem segített. Az európai hatalmak pedig, noha Amerika függetlenségét elismerték, kereskedelmi téren nem kívánták megbecsült félként kezelni. A britek nem voltak hajlandók betartani bizonyos kitételeket a függetlenségi háborút lezáró békeszerződésből, s a minden szempontból gyenge Egyesült Államok legfőbb célja az kellett, hogy legyen, hogy az európai országok elismerjék hitelképes és kereskedelmileg egyenlő félként.

Elsősorban az új nemzet két fő európai képviselőjére esett a problémák megoldása. Két későbbi elnök képviselte hazáját a két legfontosabb európai királyság udvarában: John Adams Nagy-Britanniában, míg Thomas Jefferson Franciaországban próbált kereskedelmi egyezményeket és minél előnyösebb pénzügyi feltételeket szerezni az Egyesült Államok számára. Noha mindkét amerikaiat szívélyesen fogadták, a várva-várt kereskedelmi szerződések és az abból remélt előnyök sorra elmaradtak. Talán az angol viselkedés érthetőbb, hiszen mégis csak korábbi gyarmataikról volt szó. Az amerikaiaknak meg kellett tanulniuk, hogy a britek diktálnak, és a békeszerződés feltételeit be kell tartani mindkét félnek. A probléma több rétegű volt: a britek nem voltak hajlandók kiüríteni katonai támaszpontjukat a most már amerikai területen egészen addig, amíg az amerikaiak nem tudták vagy nem akarták a britekkel szemben fennálló adósságukat rendezni. A britek egyértelművé tették, hogy csak miután az amerikaiak teszik meg az első lépéseket, lehet ez ügyben bármilyen pozitív brit válaszlépést remélni, s mindeközben a kereskedelmi ütköztetések mind a britek kezében voltak. Az amerikai részről ezt a lépést viszont a különböző tagállamok túlzott szuverenitása gátolta, amely éppen ezért a meglévő alkotmány megváltoztatásának kényszerűségét vetette fel. A francia részről tapasztalt mérsékelt előzékenység talán még nagyobb pofon volt, noha a felszínen ennek is örülni kellett. A névleg szövetséges két ország más politikai filozófia mellett kötelezte el magát, a kereskedelmi előnyökre pedig mindenki maximálisan szert akart tenni. Ahogy a szerzők megemlítik, „közös érdekek és nem szeretet jellemezte az amerikai-francia szövetséget”. (12) Egyetlen közös pont talán a britek elleni érzés volt.

2 Jól ismertek az anekdoták, miszerint a britek azzal bosszantották John Adamst, a Londonba küldött amerikai követet, hogy az Egyesült Államok sokkal inkább tizenhárom ország egy állam helyett. Ebben a műben lásd a 35. oldalt.

Mindezek mellett a két fő amerikai képviselőnek meg kellett küzdenie az észak-afrikai kalózkodási problémával is. A marokkói, algériai, tripoli és tuniszi kalózkodók hatalmas összegek fejében nem gátolták a Földközi-tengeren való szabad kereskedelmet. Az újonc amerikaiaknak is kénytelen-kelletlen fizetniük kellett – nem állt rendelkezésükre olyan katonai potenciál, amellyel sikeresen szembeszállhattak volna a kalózkodást életszerűen folytató országokkal. Ráadásul a háború mindig drága, és az ésszerűség az olcsóbb és biztonságosabb szerződés felé terelte az amerikai diplomácia irányítóit és végrehajtóit. Míg Adams a fizetési megegyezést gondolta a helyes útnak, Jefferson háborút javasolt a „barbár államok” (a kalózkodásból hasznot húzó észak-afrikai országok gyűjtőneve) ellen, de végül a Kongresszus impotenciája mindkét irányba megmutatkozott: háborúra nem volt elég pénz, a biztonságos kereskedelem megvásárlása pedig még évekig húzódott, és csak az 1790-es években hozott sikert, akkor is csak részlegesen. Jefferson elnöksége alatt aztán valóban katonai fellépésre került sor, de igazi nyugvópontra az ügy csak egy évtizeddel később került. Az Egyesült Államok kezdeti évtizedei más képet mutattak, mint amit lakosai szerettek volna, vagy ahogy sokan emlékezni szeretnének arra az érára.

A könyv persze a külpolitikát nem csupán az európai színtérre összpontosítva vizsgálja. Ugyanis az észak-amerikai földrészen az új nemzet legalább annyi problémával találkozott. Noha a békeszerződés papíron nagy területen tetté szuverénné az Egyesült Államokat, mégis három egymással összefüggő problémával kellett megküzdenie a valódi függetlenséghez: „biztosítania kellett, hogy felügyelet alatt képes tartani a határvidék lakosait, képes ellenőrzése alá vonni az indián törzseket és ezentúl Angliától és Spanyolországtól is egyaránt sikerül kicsikarnia a párizsi békeszerződés pontjainak betartását”. (73) A spanyolok, akik például segítőkészek voltak az amerikaiak kalózkodással folytatott marokkói tárgyalásainál, amikor a Mississippin való hajózásról volt szó, hajthatatlannak bizonyultak. Az Egyesült Államoknak, részben impotens kormányzata, részben a fennálló erőviszonyok miatt nem állt módjában ekkor még rákényszerítenie Spanyolországra akarátát, Nagy-Britanniáról nem is beszélve. Az összetett problémák hátterében tehát, emlékeztetnek minduntalan a szerzők, a gyenge központi kormányzat állt. Sok szempontból ez jelentette a fő akadályt az egyéb megoldatlan nehézségekre. Ezzel a témával külön fejezet foglalkozik, már csak azért is, mert a téma tetemes irodalma a régi, konföderációs cikkelyek helyére lépő új alkotmány vitájának és körülményeinek kapcsán a külpolitikai kérdéseket legjobb esetben is marginális kérdésként kezeli. Mint a szerzők megállapítják, az alkotmányozó konvenció külpolitikai témájú vitái azért tűnnek elhanyagolhatónak, mert „a függetlenség vi-

lágában megtapasztalt élmény bebizonyította a Kongresszus impotenciáját arra, hogy az ország külső érdekeit és felelősségét fenntartsa”. (85) Mivel a központi kormányzat a tagállamokat nem tudta megadóztatni, így nem rendelkezett biztos anyagi bevétellel, és következésképpen nem volt képes külföldi bankoknak törleszteni az elmúlt évtizedben felhalmozott adósságát, vagy újabb hiteleket felvenni. Szintén nem volt képes katonailag érvényesíteni akaratát a nemzetközi szinten. A tagállamok kereskedelme felett sem rendelkezhetett, és arra sem volt joga, hogy a nemzetközi szerződéseket betartsa. Egyszóval nem tudott megfelelni elképzelt hivatásának, ezért meg kellett változtatni, aminek hozadéka lehetett nemcsak a hazai téren megnyilvánuló jóval erősebb kezű kormányzat, hanem a világ dolgaiban saját érdekeit sokkal jobban érvényesíteni tudó állam is. Ez a lépés szükségszerű volt, ha az Egyesült Államok boldogulni akart.

Mindezek a problémák vezettek a hatalmas jelentőségű 1787-es philadelphiai találkozóhoz, ahol a tagállamok küldöttei (Rhode Island nem képviseltette magát) végül is a meglévő törvények megreformálása helyett egy teljesen új alkotmányt hoztak létre, ezzel megakadályozva a George Washington által is rettegett „anarchiát és zűrzavart”. (87) Az összegyűlt 55 férfi korának talán legkiemelkedőbb csoportosulása volt, nagy történelmi tudással és politikai tapasztalattal (a külpolitikailag legtájékozottabb amerikaiak közül ketten – Jefferson, John Adams – nem voltak ott, pedig Jefferson lesz az első secretary of state), akik a külpolitikát illetően „alapvető módon értették az európai állami rendszert és a remek XVII. és XVIII. századi írásokat, amelyek ezt a rendszert leírták és meghatározták annak uralkodó elveit”. (105) Az új alkotmány sokkal központosítottabb hatalmat adott az új kormány kezébe, amely immár képes volt a fennálló hiányosságok kezelésére, és ezzel a külpolitikai szinten is jóval nagyobb respektust biztosított az Egyesült Államok számára.

A külpolitikai események tehát összefonódtak az alkotmány megújítására tett kísérletekkel, és ez fontos szempont, amit a szerzők hangsúlyoznak is. Ez ugyanis rávilágít a régi axiómára, miszerint a bel- és külpolitika sokkal szorosabban kapcsolódik össze, mint azt az átlagszemlélő első pillantásra fel tudná mérni. A végeredmény az Egyesült Államok máig működő alkotmánya lett. Ez lefektette az ország külpolitikájának intézményesített alapelveit: az elnök ismerhet el külföldi kormányokat, ő írhat alá nemzetközi szerződéseket, de ezen szerződések életbe lépéséhez a Szenátus 2/3-os jóváhagyása kell, míg az elnök által kinevezett nagykövetek is a Szenátus jóváhagyásával foglalhatják csak el posztjukat. Lényegi pont tehát, hogy az új alkotmányban a külpolitika megosztott, de a szerződéskötés, a végrehajtó hatalom, azaz az elnöki hivatal irányába tolódott el. Noha az elnök az egyesített hadsereg főparancs-

noka is, a háború deklarálási joga a Kongresszusé. Ezek az elvek biztosították, hogy a megosztott hatalom lehetőleg ne vezessen túlkapasokhoz, s talán még lényegesebb, érvényesítették egy erőskezdő központi kormányzat akaratát a szeszélyes tagállamok felett, így elősegítve azt a nemzetközi elfogadottságot, amely szükséges volt egy békés nemzetközi szerephez, és megnyitotta a felemelkedés útját az Egyesült Államok számára.

Persze egy dolog megírni egy új alkotmányt, és teljesen másik azt el is fogadtatni az emberekkel. A szeptemberben véglegesített alkotmányt a tagállamoknak kellett elfogadniuk, és megindult az intellektuális harc a föderalisták (az új alkotmány támogatói) és az anti-föderalisták (azok ellenzői) között. Noha a végkifejlet jól ismert a föderalista tábor javára, a szerzők a hangsúlyt a demokrácia ünnepére teszik. Mint írják, jelentős hiperbolikával, „az egész nemzetre kiterjedő ratifikációs viták az újságok hasábjain és a gyűléseken a demokrácia talán legszebb megvalósult példái voltak az emberiség történelmében”. (145) Úgy érvelnek, a szabadon egymásnak feszülő intelligens érvek valóban választás elé állították az új nemzetet. Történelmi perspektívából nézve nem kérdéses, hogy a konzervatívabb föderalistáknak volt igazuk: központi hatalom, egységes nemzeti törvények és erő nélkül nem lett volna esélyük egy, az érdekek uralta világban.

A szerzők könyvük konklúziójában érdekes, de fontos szempontot hangsúlyoznak: noha az Egyesült Államok alkotmánya a külpolitika kérdését és rendezését elsősorban a Kongresszus kezébe adta, idővel az elnöknek sikerült azt gyakorlatilag kisajátítania. Mint összegzésükben a szerzők írják, „az alkotmány mindig teret engedett az elnök számára, hogy azt tegyen, amit akar, amennyiben az találkozik a közvélemény jóváhagyásával. Amikor erős közvélemény támogatta kongresszusi ellenfeleivel szembeni összecsapását, az elnök jószerivel korlátlanul érvényesíthette a külpolitika irányítását”. (153) Ebből a perspektívából nézve az alapító atyák kudarcot vallottak, mert elképzeléseikkel szemben, és félelmeiknek megfelelően, az elnöki hivatal túlsúlyos lett a fékek és ellensúlyok alkotmányos rendszerében. Mégis, ettől függetlenül, az Egyesült Államok részben ennek az egyre erősödő elnöki hivatalnak is köszönhető gyors és sikeres felemelkedését. Hogy ez hosszú távon meddig fog tartani, azt az alkotmányt gyakorló felek egymás közti vitája, néha huzavonája, de leginkább az amerikai közvélemény fogja eldönteni.

Norman A. Graebner, Richard Dean Burns, and Joseph M. Siracusa, *Foreign Affairs and the Founding Fathers: From Confederation to Constitution, 1776–1787*, Santa Barbara, CA: Praeger, 2011. xxii + 199 o.

Peterecz Zoltán

A viszály almája – a „magyar tényező” az osztrák-szerb kapcsolatokban, 1867–1881

*Ian D. Armour*¹ könyve kitűnő példa a „totális szemléletű” diplomácia-történeti művekre – a totális szemléletet abban az értelemben véve, hogy a könyv jóval túlmegy az igen gyakori, bilaterális kapcsolatok elemzésén alapuló diplomáciatörténeti munkák célkitűzésein és színvonalán egyaránt. S noha a borító alapján azt feltételezhetnénk, hogy a kötet középpontjában Kállay Benjámint áll, valójában e kötet több az egy-egy történeti személyiséget (vagy párost) középpontba állító műveknél. Magyar párhuzamként leginkább talán a Diószegi István: *Bismarck és Andrássy* (Bp. 1998) című kötet említhető, mely szintén jóval több annál, mint amit a cím sugall (megjegyzem, jelen kötet „valódi” angolsága mellett is olvasmányos marad, ami nem minden diplomáciatörténeti munkáról állítható). Amellett persze, hogy valóban betekintést nyerünk Kállay Béni tevékenységébe (a diplomáciai tevékenységén túl – beleértve az információszerzési célokra felhasznált hódításait is), az eszméire is kitér, sőt megállapítja, hogy hangoztatott liberalizmusa és politikai gyakorlata (pl. nyomásgyakorlás a bíróságra a Karadjordjević-perben) igen eltért egymástól, s némi nagyravágás és kiválasztottság-tudat is társult ehhez („hiszem, hogy egy nap még népeket fogok irányítani”). A politikai liberalizmusa legfeljebb a Dunai Konföderáció mint Habsburg ellensúly elvi elfogadásában jelentkezett (számára Bosznia Szerbiának ígérese is e két szempont miatt volt fontos, azaz nem holmi romantikus délszláv-barátság vezette, hanem politikai érdek). A mű azonban nem Kállay-apoteózis, s nem is kritika, ennél sokkal komplexebb megközelítést alkalmaz. Már eleve az alcím, „a magyar tényező” utal Armour egyik fő hipotézisére, hogy 1867 után bizony nemcsak a magyarok külpolitikai szerepvállalására nyílt lehetőség, hanem „önálló” magyar külpolitikára is, noha erre a kiegyezés elvileg nem adott lehetőséget (csak közös, „birodal-

1 Ian D. Armour korábban a Staffordshire Egyetemen és a londoni University College-ben tanított, jelenleg a Grand MacEwan Egyetem oktatója. Szerzője az *Imperial Germany (1890–1918)* (Longman, 1991.) és a *History of Eastern Europe, 1740–1918* (Bloomsbury, 2012) és más köteteknek és számos tanulmányoknak.

mi” külpolitikára). E külpolitika sok esetben céljaiban, még több esetben eszközeiben is szembement a „birodalmi” elképzelésekkel, érdekekkel. Ezt bizonyítja maga Kállay belgrádi konzuli kinevezése is, hiszen a konstantinápolyi követ, Prokesch-Osten az osztrák, összbirodalmi gondolat képviselője volt. Ugyanez érhető tetten a magyar feleséggel és magyarországi birtokokkal rendelkező Obrenović Mihály támogatásában az 1848-ban magyarok számára kedvezőtlen szerepet játszó Karadjordjevićekkel szemben, míg az osztrák fél számára ez utóbbi család éppen a dinasztiahoz való lojalitást példázta. A háttérben tehát kirajzolódik Beust és Andrássy koncepcionális (és ideológiai) ellentéte is, mely az előbbi nyugat-központi politikája (a dualista állam porosz-francia ellentét során történő pozicionálása), s az utóbbi ruszofóbiája (a herderi, illetve 48-as hagyomány ez is) között húzódott, s mely aktívabb balkáni szerepvállalást igényelt. Andrássy és Kállay ugyanakkor kezdetben elutasította Bosznia megszerzését szemben a császár és Beust támogatói körének elképzeléseivel, hiszen a jellegében délszláv Balkán Szövetséget/Dunai konföderációt Andrássy kifejezetten a Monarchia érdekeinek védelme érdekében, oroszellenes élel protezsálta. Mindezt tetézte a horvát-kérdés, illetve a vajdasági szerbek Szerbiához és Magyarországhoz való viszonyának problémája, kik valamennyien megelevenedtek a politikai sakkasztáblán, hiszen Bosznia sorsa kulcsfontosságú volt bizalmuk megszerzése vagy egymástól való elidegenítésük szempontjából.

Mondani sem kell, hogy az ilyen „totális” megközelítés mennyi nehézséget és veszélyt rejt magában. Először is, míg két szereplő esetében az elméletileg lehetséges kapcsolatok és vizsgálati irányok száma kettő, négy szereplő esetén ez $n(n-1)$, azaz 12 (s ha az oda-vissza relációkat nem számítjuk külön, akkor is 6). Márpedig Beust és Andrássy eltérő koncepciója a porosz, francia és orosz kapcsolatok vizsgálatát is szükségessé tette. Ráadásul a mondott okok miatt a magyarok által támogatott külpolitikai koncepció a magyar-horvát, osztrák-horvát, szerb-horvát (Dalmácia, Bosznia) reláció elemzését is szükségessé tette, hiszen a magyar külpolitikai koncepcióra rányomta bélyegét a belpolitikai helyzet: a dualizmus működőképességének biztosítása a kisebbségi mozgalmak leszerelése mellett. Ilyen szempontból például a liberális, de ugyanekkor nacionalista újvidéki és szerbiai szerb pártok támogatása egyáltalán nem volt kézenfekvő a liberálisnak mondott Andrássy részéről, sőt, a konzervatívabb (kontrollált alkotmányt, erős uralkodói hatalmat támogató) csoportok és uralmi technikák támogatása tűnt kézenfekvőnek (pl. Blaznavac hadügyminiszter, majd régens, Mihály fejedelem). Azért csak tűnt, mert a szerb politikai törésvonalak nemcsak ideológiai síkon jelentkeztek, hanem külpolitikai orientáció mentén is, viszont a

törésvonalak nem estek egybe: nem mondható el minden liberálisról, hogy oroszbarát, és minden konzervatívról, hogy osztrákbarát, miként a szerb politikusokat ért francia ideológiai hatások is lehettek kedvezők (míg a dualista állam jó viszonyban volt a franciákkal), vagy kedvezőtlenek a nagypolitika szempontjából.

További nehézséget okoz, hogy a fent vázolt kül- és belpolitikai kapcsolatrendszerek és erővonalak nemcsak magyar, hanem szerb szempontból is értelmezendők. A szerb fejedelemnek egyszerre kellett megfelelnie a közvéleménynek, mely az elnyomott szlávok felszabadítását szorgalmazza és a reálpolitikának. Nem véletlen, hogy történetünk kezdőpontja 1867, hiszen a sadowai vereséggel új európai nagyhatalom született, illetve az osztrákoknak át kellett értékelnük európai szerepüket, pozícióikat és céljukat. Miközben a birodalom kiszorult Nyugat-Európából, s a Magyarországgal való megegyezés egyszerre jelentette a Balkán felé történő orientációt, illetve az oroszok (és németek) riválissá válását, addig a Balkánon a szerb fejedelem számára egy bizonytalan Balkán Szövetség vagy egy nagyhatalmi támogató melletti elköteleződés volt a dilemma tárgya – kérdés melyik biztosítja nagyobb valószínűséggel a területi gyarapodást. Bosznia, „Erisz almajaként” egyszerre volt célja az osztrák, a horvát és a szerb törekvéseknek, s Andrásy eredeti koncepciója, Bosznia szerbeknek való odaígérése (akár őszinte volt, akár opportunisztikus, mint ezt a szakirodalom és Armour is elemzi), egyszerre tette lehetővé az osztrákok, a horvátok és a délvidéki szerbek és Szerbia kölcsönös elidegenítését. Armour szerint a magyarok eredetileg nem ezt a szerepet szánták Boszniának, hanem valóban „pozitív” külpolitikát kívántak folytatni a Balkánon (a már mondott orosz- és részben osztrákellenes céllal), s csak utólag ismerték fel az „elhamarkodott” (s később meg gondolt) ígéretben rejlő lehetőségeket.

Az ilyen megközelítés tehát sok nyelv ismeretét, a források szórtsága miatt sok helyszín felkeresését és az eddig született művek egyoldalú megközelítése miatt jó kritikai érzéket és forráskezelési adottságokat igényelt. Nézzük meg, hogy e három tényező hogyan valósult meg Armour művében. A német mellett magyarul és szerbül is kitűnően olvasó és beszélő szerző nyelvi képességei lehetővé teszik számára, hogy elolvassa (és a mű elején jó kritikai fejezetben értékelje is) az eddig megjelentetett szakirodalmat. Ez önmagában is előrelépés az eddigi feldolgozásokhoz képest (miként a sok látószögű megközelítés is). Mivel fő műve szakmai pályafutása végén jelent meg, minderre volt is ideje, tehát az elsziettség, meggondolatlan-ság, egyoldalú szemlélet nem írható a rovására. Mindezek mellett szakmai konzultációt is folytatott a téma ismerőivel (pl. Ress Imre): ő az egyetlen a

nyugati világban, aki a szerb, osztrák és magyar forrásokat és szakirodalmat egyaránt (és hasonló súllyal) szerepelteti művében (MNL OL – Kállay naplója, OSzK – Kállay–Andrássy levelezése, Foreign Office, Gladstone Papers, ÖStA–HHStA, Politisches Archiv, Nachlass Kállay, KA – Evidenzbüro, összesen 20 oldalnyi irodalomjegyzék).

Műve egyetlen gyengesége talán éppen a sokoldalúságából ered: míg az eltérő historiográfiai álláspontok ütköztetése, az egyoldalúságból származó ellentmondások megragadása kitűnő, saját érvelése éppen e szétágazó szemlélet miatt nem meggyőző, sokszor feltételezéseken alapszik (pl. mi volt a célja Andrássynak a Boszniára vonatkozó megjegyzéseivel 1867–1868-ban). Ugyanakkor a kötet belső szerkezete logikus, kiegyensúlyozott és arányos, a fejezetek jól körülhatárolt diplomáciai problémákhoz kapcsolódnak, s emiatt a külpolitikában megfigyelhető változások átláthatók és értelmezhetők. Érthető az 1870–1871 körüli események túlsúlya is, hiszen mind a nagypolitikai helyzetet (porosz–francia háború), mind a kisállamok taktikázását, szövetségkeresését bemutatja a szerző, a bosnyák helyzettel egyetemben (155–259.). Kicsit több oldalt lehetett volna szentelni az 1875–1878 közötti eseményeknek (akár az orosz, akár a brit, akár az osztrák–magyar elképzeléseket illetően). A könyv alapján az a határozott elképzelés rajzolódik ki az olvasóban, hogy a magyarok által folytatott külpolitika sem az ideológiai elveken, hanem a pillanatnyi érdekek opportunista megragadásán alapult (már akkor is), illetve, hogy éles váltás történt Andrássy külügyminiszteri kinevezésével: a Monarchián belül rivalizáló politikai elképzeléseket ugyanis ekkor felváltotta egyetlen irányvonal preferenciája (paradox, hogy ez viszont jelentősen módosult az eredeti elgondolásokhoz képest és több elemet realizált a Beust féle balkáni elképzelésekből.)

Az olvasónak csak egy vágya lehet – mihamarabb elolvasni a kötet készülő folytatását, mely az 1881-es szövetségtől (ez gazdasági és politikai értelemben Szerbia osztrák–magyar szatelitállammá válásának kezdete: a bosnyák ígéretet pedig véglegesen felváltja a déli irányú területgyarapodás támogatása, mely gyökeres fordulat az 1867-es állapotokhoz képest) az ennek végérvényes kudarcáig, az 1903-as királygyilkosságig követi majd az eseményeket.

Ian D. Armour: *Apple of Discord. The „Hungarian Factor” in Austro-Serbian Relations, 1867–1881* (A viszály almája – a „magyar tényező” az osztrák–szerb kapcsolatokban, 1867–1881). Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2014. 347.

Demeter Gábor

A társadalmi nem és az első világháború

A 2014-es emlékév év során alig telt el olyan nap, amikor ne ütköztünk volna első világháborús témákba, programokba. A nagy háború kitörésének centenáriuma során számos dokumentumfilm, kiállítási anyag, valamint újonnan publikált katona- és hadifogolynapló mellett rengeteg olyan kötet látott napvilágot, amely az 1914–1918 közötti konfliktus valamely aspektusát mutatja be. Szembetűnő azonban, hogy a háborús hadmozdulatokat, a frontkatonák siralmas életkörülményeit, illetve a két szövetségi rendszer diplomáciai lépéseit szinte minden vonatkozásban tárgyaló munkákon kívül a hátszország, ezen belül pedig a nők háborús szerepvállalása mindezidáig elhanyagolt témának tekinthető nem csak a magyar történészek,¹ hanem a nyugati társadalomtudósok körében is.² Ahogy azonban erre a közelmúltban több kutató is rámutatott,

-
- 1 Koncz Katalin tett néhány rendkívül általános megállapítást a kérdéskőről a *Nők a munka világában* c. kötetében (Kossuth Kiadó, Bp. 1982), amely azonban még a rendszerváltás előtt látott napvilágot, vagyis szemléletében meglehetősen elavultnak tekinthető. A kérdéskör háború utáni vonatkozásaival sokkal több munka foglalkozik. Néhány példa erre a teljesség igénye nélkül: Acsády, Judit: *Diverse Constructions: Feminist and Conservative Women's Movements and their Contribution of Gender-Relations in Hungary after the First World War*. In: Sharp, Ingrid–Stibbe, Matthew (eds.): *Aftermaths of War. Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Brill, Leiden 2011. 307–332. Soós, Katalin: *Bemerkungen zur Geschichte der Frauenbewegung in Ungarn*. In: Hueller, Alida Mirella – Konrad, Helmut: *Die Frau in der österreichischen Arbeiterbewegung*. In: *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939*. Europaverlag, Wien, 1980. vüőSzapor, Judit: *Who Represents Hungarian Women? The Liberal Bourgeois Women's Rights Movement and the Rise of Right-Wing Women's Movement in the Aftermaths of World War I*. In: Sharp, Ingrid – Stibbe, Matthew i. m.
 - 2 Az itt felsorolt munkáknak is csupán egy-egy fejezete érinti a kérdéskört: Becker, Ruth – Kortendiek, Beate (Hrsg.): *Handbuch Frauen- und Geschlechterforschung: Theorie, Methoden, Empirie*. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2004. Duby, Georges – Perrot, Michelle: *Geschichte der Frauen. Band 5. 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Genevieve Fraisse und Michelle Perrot. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1992. Gestrich, Andreas: *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 50. R. Oldenburg Verlag, München, 1999. Kocka, Jürgen: *Arbeiten an der Geschichte. Gesellschaftlicher Wandel im 19. und 20. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011. Zimmermann, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Promedia–Napvilág, Wien–Budapest, 1999.

az első világháború története sem interpretálható a társadalmi nem analitikus kategóriájának értelmezése nélkül. E megállapítás apropóján rendezték meg a Bécsi Egyetem Történettudományi Intézetében (Universität Wien, Historisches Institut) a *The First World War in a Gender Context – Topics and Perspectives* (Az első világháború a társadalmi nemek kontextusában – témák és perspektívák) című konferenciát, a témával kapcsolatos egységes, transznacionális perspektíva kialakításának céljával.

Az alább ismertetendő munka a tanácskozáson elhangzott előadásokat tartalmazza. A három szerkesztő közül ketten az európai nőtörténetírás elismert kutatói. *Christa Hämmerle* a témával kapcsolatos vizsgálódások egyik legfontosabb periodikumának – *L'Homme. Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* – szerkesztőjeként, s a Bécsi Egyetem oktatójaként a társadalmi nemek háborús konfliktusokban betöltött szerepét vizsgálja a XIX–XX. század során.³ *Brigitte Bader-Zaar* – szintén a Bécsi Egyetem docenseként – összehasonlító alkotmánytörténettel, továbbá a nők választójogi mozgalmával, jogtörténettel, valamint a történeti komparatiztika módszertanával foglalkozik. *Oswald Überegger* a Bolzanoi Egyetem helytörténeti intézetének vezetőjeként hadtörténeti és regionális témákra fókuszál.

A kötet elsősorban a hátszág és a csatatér közötti kapcsolódási pontokat veszi nagyító alá, melyek apropóján természetesen központi szerepet kap az erőszak interpretációja, továbbá az első világháborúhoz köthetően sokszor emlegetett pacifizmus eszméje is. A munka különös értéke a nemzetek feletti megközelítés. Számos témát érint, de ezek mellett több esettanulmányt is olvashatunk benne. Üdvözlendő, hogy a szerzők olyan – a témával kapcsolatban többnyire marginalizált – régiókra is figyelmet fordítottak, mint Ausztria-Magyarország, a mai Szlovénia vagy éppen Litvánia területe.

A szerkesztők által jegyzett bevezető fejezet (1–16.) a kontextualizáció mellett általánosságban nyújt bepillantást a társadalmi nemek és a nők szerepvállalásába 1914 és 1918 között. A kötetben publikált tanulmányok tartalmi áttekintésén kívül Hämmerle-ék különböző megközelítésekre világítanak rá a társadalmi nemek és a háború összefüggéseinek vonatkozásában. A szerzők kiindulópontjaként Bertha von Suttner (1843–1914) munkássága szolgál, aki az első békemozgalmi harcosként elszántan küzdött azon előítélettel, mely szerint a nőket tradicionálisan a békével, a férfiakat pedig a háború képével azonosították.⁴ Érdekességként azt is megtudjuk, hogy a

3 A témában legújabbban megjelent önálló kötete: Christina Hämmerle: *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte(n) des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*. Böhlau, Wien, 2014.

4 Már 1889-ben megjelent *Die Waffen nieder* című munkájában a háború veszélyére figyelmeztetett, erőfeszítéseit 1905-ben Nobel-békedíjjal jutalmazták.

„hátország” szót csupán 1914 augusztusában alkották. (2.) A nők „láthatóvá válása” folyamatának ellenpólusaként a szerzők azt a szociológusok által már korábban is felvetett kérdést boncolgatják, hogy a háborús erőfeszítések okoztak-e tartós változást a nemek közötti alá- és fölérendeltségi viszonyokban?⁵ Majd arra a következtetésre jutnak, amely egybecseng a számos korabeli napló és levelezés elemzését elvégzett *Françoise Thébaud* konklúziójával: e szerint a háború lezárása után konzervatív fordulat következett, amely a nemek közötti kapcsolatok gyors visszarendeződését eredményezte – s ezt sok tekintetben egészen 1939-ig konzerválta.

A könyv fejezeteit itt három kategóriába csoportosítva tárgyalom. Az első tartalmi egység – amelyben a nyugati és az olasz front közvetlen közeliségében élők mindennapjairól tudhatunk meg részleteket – egy mikrotörténeti megközelítésű tanulmánnyal indul (*Matteo Ermacora: Women behind the Lines*, 16-36), amelyben a szerző részletesen elemzi azon változásokat, amelyeket a háború Olaszország Friuli tartományában élő családok mindennapjaiba hozott. A legkülönbébb típusú forrásokat – civil és háborús igazgatással kapcsolatos kútfőket, levelezéseket és naplókat, egyházközségi iratokat, újságokat, oral history interjúkat – hív segítségül annak vázolásához, hogy a nők mekkora elkötelezettségről tettek tanúbizonyságot hazájuk iránt. Az olasz front közvetlen közelében ugyanis testközlelből tapasztalhatták meg a totális háborút, amely nemcsak a mozgósításban, hanem a polgári lakosság erőforrásainak kiaknázásában realizálódott. Erre, valamint a nők viharosan változó feladatköreinek szemléltetésére talán az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó családok tagjainak levélváltásai a legalkalmasabbak. Ezek ugyanis megfelelően illusztrálják, hogy a nők miként birkóztak meg új típusú kötelezettségeikkel, pl. a szőlők gondozásával, gépjárművek vezetésével vagy éppen az élőállatok értékesítésével (21.). Ermacora rámutat arra is, hogy míg a nőket saját teljesítményük büszkeséggel töltötte el, addig az egyház és a helyi hatóságok félték a „gyengébb nem” elférfiasodásától, s éppen ezért morálisan próbálták őket kontroll alatt tartani.

Susan R. Grayzel cikkének (*The Baby in the Gas Mask: Motherhood, Wartime Technology, and the Gendered Division Between the Fronts During and After the First World War*, 127–144.) már a címe is figyelemreméltó: „Csecsemő gázmaszkban”. A University of Mississippi nőtörténeti kutatóközpontjának vezetője munkájának problémafelvetésében utal arra, hogy 1914 előtt is tudunk olyan háborús konfliktusokról, amelyek a civileket „közvetlenül a frontvonalakra helyezték”, ezek pusztításainak azonban határt szabott a technika. Nem volt ez másként 1914 és 1918 között sem,

5 Elsőként Evelyn Sullerot: *Histoire et sociologie du travail féminin*. Gonthier, Paris, 1968.

amikor az angol és francia városokra dobott bombák a polgári társadalomból szedték áldozataikat. S bár e légitámadások mértéke meg sem közelítette a spanyol polgárháború, vagy a második világháború szőnyegbombázásai-ban elpusztult lakosság számát, a propaganda eredményesen használta őket. Gayzel a *L'illustration* és a *Daily Chronicle* hasábjain közzétett ábrázolások bemutatásával egyértelműen bizonyítja, hogy a sérültek közül a nőket és a gyermekeket emelte ki a háborús sajtó, nekik adva a legnagyobb publicitást. A szerző emellett a társadalmi nemek – szűkebb értelemben az anyai szerepkör – és a közvetlen háterszág közötti dichotómiára is kitér, tekintetbe véve a háború utáni helyzetet is.

Témájában szorosan ide illeszkedik *Magnon Pignot* munkája (*French Boys and Girls in the Great War: Gender and the History of Children's Experiences, 1914–1918*, 163–176.), aki arra a kérdésre kíván választ adni, hogy miként éltek a gyermekek a háború éveiben? Jelenlétükön keresztül rávilágít arra, hogy a tanárok az iskolákban milyen módszerekkel irányították a diákok figyelmét a konfliktusra? Kutatásai forrásbázisát naplók, levelek, gyermekrajzok és oral history interjúk adják, melyek alapján kiderül, hogy a fiúk és a lányok mely aspektusokban tekintettek eltérően a háborús öldöklésre. Kimutatja, hogy a korszak diskurzusa kétféleképpen szólította meg a fiatalokat: egyik oldalról a csatatéren elesett hősök utódaiként éltették őket, a másikon viszont büntudatot ébresztettek bennük „azon katonák halála miatt, akiktől az életüket kapták.” (165.) Ez pedig – az otthoni feladatokban való aktív közreműködés fontosságának propagandisztikus diskurzusa mellett – felnőtt életükre is jelentősen kihatott.

A háterszág és a frontvonal elkülönülésének problematikáját követően *Alison Fell* (*Remembering French and British First World War Heroines*, 108–127.) az emlékezetkutatás metodológiájával értékeli, hogy két háborús hősként tisztelt angol és egy francia ápolónő megítélése miként vált vitatottá, majd egyszerűen érdektelenné 1918 után. Az esettanulmányokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a tanulmányban szereplő három fiatal lány nem kapott megfelelő szakképzést, s egyikük sem önként jelentkezett a frontszolgálatra. A Leeds-i Egyetem oktatójának vizsgálódásai is a kötet szerkesztőinek azon preconcepcióját erősítik, mely szerint hősies viselkedésükből még azon hölgyeknek sem sikerült tartós előnyt kovácsolniuk a társadalomban, akik a lövészárkok közvetlen közelében dolgoztak. (109.) Általános tendenciaként értékelhető, hogy a nőket, akiket a korabeli sajtó hősként állított be, s akiknek felkutatására folyamatos erőfeszítéseket tett, a húszas évek közvéleménye szinte teljesen elfelejtette. Az angol ápolónők mellett közéjük sorolja még azon francia és a belga női postásokat és pa-

rasztaszonyokat, akik 1914–1915-ben kísérletet tettek az ellenség feltartóztatására. Sajnálatos módon a szerző az egyes személyek emléke megőrzésének vagy feledésbe merülésének lehetséges okait csak felszínesen tárja az olvasó elé.

A második nagyobb tartalmi egység alapvetően Közép-Európára, Németországra és az Osztrák–Magyar Monarchiára összpontosít. *Dorothee Wierling (Imagining and Communicating Violence: The Correspondence of a Berlin Family 1914–1918, 36–52.)* munkájának központi kérdése az erőszak. Tulajdonképpen a hátszág és a frontvonal közti információáramlást elemzi egy komplex kommunikációs hálózat áttekintésével. A szociáldemokrata Lily Braun férjével, fiával (Heinrich-hel és Otto-val) és a család egy barátjával folytatott – megközelítőleg 2000 darabból álló – levelezését tanulmányozta, amelynek fő témája nyilvánvalóan a háború volt. Az Európa-szerte ismert feminista – akit a magyarországi Feministák Egyesülete több alkalommal is Budapestre invitált, s akinek a háború kirobbanása után leghőbb vágya az volt, hogy fiát frontkatonaként láthassa – 1914 után szinte egész Németországot körbeutazta, előadásában harcra és hazájuk szolgálatára buzdítva az embereket. A levélváltásokból kiderül, hogy a férj sosem tudta feldolgozni felesége kívánságát, a győzelemmel kapcsolatos kételyeit pedig tovább erősítette Otto 1916-ban szerzett sebesülése a keleti-, majd pedig 1918-as eleste a nyugati fronton. A hamburgi egyetem oktatójának érvrendszere szerint Otto-t leginkább a barát (vagy szerető? – ez sajnos nem derül ki egyértelműen), Julie Vogelstein értette meg, aki az ókori Görögországra specializálódó művészettörténészként a háborút egy görög drámaként interpretálta.

A következő két fejezet logikailag szorosan összekapcsolódik, hiszen a bennük felmerülő kérdések kulcsfontosságúak azon vizsgálódásoknál is, melyeknek homlokterében a nemi szerepek két világháború közötti konzerválódása áll. *Jason Crouthamel (Love in the Trenches, 52–72.)* új szempontokat ad a háborús konfliktusok során elkövetett nemi erőszak szociológiai és történelmi interpretációjához is. A cím „Szerelem a lövészárkokban” azonban távolról sem romantikus szerelmek szövődésének történetét meséli el, hanem a német katonák szexuális devianciáit elemzi. Munkája azért is hiánypótló, mivel e problémakört sokkal többen vizsgálták a második világháború, vagy éppen a délszláv konfliktus kapcsán.⁶ *Julia Barbara Köhne (Visualizing ‘War Hysterics’: Strategies of Feminization and Re-Masculinization in Scientific Cinematography, 1916–1918, 72–89.)* a korai filmipar

6 Erre ld. pl. Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak-esetek emlékezete. *Történelmi Szemle.* (1999): 1-2. 85-109.

szemüvegén keresztül elemzi, hogy a mozi mely eszközökkel közvetítette a háborús hisztériát a nézők felé. A Humboldt Egyetem kutatójának leglényesebb konklúziója talán az, hogy a katonák „hímnemű hősként és felsőbbrendű lényekként” (85.) való beállítása nem helytálló, hiszen lelkileg ők is rendkívül sérülékenyek voltak.

Christa Hämmerle (*'Mentally broken, physically a wreck...': Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service*, 89–108) vizsgálódásának eredményei több tekintetben is hasonlóságot mutatnak az angol-francia nővérekről publikált tanulmány következtetéseivel. A XX. század ikonikus figuráiként tisztelt német ápolónőket – akiből 1914 és 1918 között összesen 92.000 szolgált a frontvonalak mögött – a korszak sajtója „fehér angyaloknak” (89) nevezte. Ők – a szintén több tízezer osztrák-magyar (többnyire önkéntes és szakképzetlen!) nővérrel közösen – közvetlen közelről nézték végig a tömegek legyilkolásának folyamatát. Hämmerle az ápolónők önéletírásai alapján mutatja be azon folyamat egyes állomásait, mely során a sok esetben csupán 16–17 éves lányok teljes kiábrándulásához és apátiájához vezetett, amit egyébként a korabeli osztrák-magyar és német sajtó, valamint több szépirodalmi munka is megfelelően szemléltet. A változást az esettanulmányok közül talán egy fiatal osztrák nővér visszaemlékezése szemlélteti a legplasztikusabban. A frontkórházba való megérkezését követően pl. ezt jegyezte fel: „Végre teljesen szabad voltam!” (96) Röviddel ezután – minden bizonnyal sokkos állapotban – a következőt írta: „A kórházat teljesen lebombázták. Úgy éreztem, megérintett a halál angyala.” (97).⁷

Egy mai szemmel nézve abszurdnak tűnő témakört tanulmányoz *Claudia Siebrecht* (*The Female Mourner: Gender and the Moral Economy of Grief During the First World War*, 144–162.), amely azonban a korszak sajtójában és közéletében alapvető szerepet játszott. A gyászruhadivatot, valamint a viseléséhez köthetően átalakult szokásokat levelezések, irodalmi művek, továbbá női képzőművészek alkotásai segítségével veszi nagyító alá, a témakör olyan aspektusaira is hangsúlyt fektetve, amelyekről korábban alig hallhattunk. A Sussex-i Egyetem professzora által áttekintett levelek közös vonásaként értékelhető a katonák azon kérése családjukhoz, hogy haláluk esetén ne hordjanak gyászruhát, hamvaikat pedig ne szállíttassák haza. A cikkben felsorakoztatott esettanulmányokból tehát nyilvánvaló, hogy a halál a fronton némiképp veszített tragikus jellegéből.

⁷ V.ö. az angol Vera Brittain önéletírásával! (Vera Brittain: *Testament of Youth*. Virago, London, 2014.)

Az utolsó átfogó tartalmi egységhez a korszak nő- és békemozgalmait, illetőleg a gazdaságilag perifériásabb országokban élő nők háborús szerepvállalását tárgyaló cikkeket soroltam. *Bruna Bianchi (Towards a New Internationalism: Pacifist Journals Edited by Women, 1914–1919, 176–195.)* ezúttal nők által szerkesztett pacifista újságok elemzésére vállalkozott. Munkája magyar vonatkozásban is értékes információkkal szolgál. Részletesen elemzi ugyanis a választójogi nőmozgalom hivatalos orgánumban (*Ius Suffragii, 1906–1927*) 1914 augusztusában megjelentetett első radikális pacifista írást, amely a hazai polgári feminista nőmozgalom központi személyiségének, Bédy-Schwimmer Rózának tollából származik. Ennek kapcsán azonban kiemeli, hogy pacifizmus eszmerendszerének elterjesztésében mégis az 1915 márciusában, Hágában megrendezett nemzetközi békekongresszus játszott kulcsszerepet. Az esemény fontosságát kiválóan szemlélteti, hogy a háború ellenére 12 ország több mint 1000 delegált tagja jelent meg.

A Velencei Egyetem tanárának munkájához szervesen illeszkedik *Ingrid Sharp* cikke (*'A foolish dream of sisterhood': Anti-Pacifist Debates in the German Women's Movement, 1914–1919, 195–214.*), amely a nacionalizmus és internacionalizmus jellemzőit vizsgálja a német nőmozgalom esernyő-egyesületében, a Bund Deutscher Frauenvereine-ben (Német Nőegyesületek Szövetsége, BDF). Végkövetkeztetése szerint a háborús évek nemzetközi nőmozgalma nem jelenthetett valós alternatívát a „globális női testvériség” (195) fenntartására. E megállapítás teljes mértékben tükrözi a korabeli német mozgalmi sajtó álláspontját, amelynek legnagyobb példányszámban közzétett lapjában (*Neue Bahnen, Lipcse 1866–1933*) 1915-ben a BDF többször is közölte, hogy nem tartja alkalmasnak az időpontot nemzetközi összejövetelek lebonyolítására, s éppen ezért nem kíván részt venni a hágai konferencián sem. A többi ország asszonyainak pedig azt tanácsolta, hogy a békekongresszus helyett inkább a hátsország gazdasági problémáira igyekezzenek megoldásokat keresni.

Virginia Jurèniènè (War Activities and Citizenship Rights in and outside the Occupied Zone: Lithuanian Women During the First World War, 214–231.) és *Tina Bahovec (Love for the Nation in Times of War: Strategies and Discourses of the National and Political Mobilization of Slovene Women in Carinthia from 1917 to 1920, 231–250.)* tanulmányai a mai Litvániában és a korabeli Ausztria szlovének lakta területein élő nők helyzetében végbemennő átalakulást tekintik át. A változásokat elsősorban az állampolgári jogok tekintetében elemzik. Előbbi a szabad, valamint a németek által okkupált régiók női lakosságának életkörülményeit veti össze. Főként sajtótermékek

alapján enged bepillantást a korszak szervezett és szervezetlen nőmozgal-
mának történetébe, felépítésébe és működésébe. Utóbbi – részben az 1918
utáni időszakra is kitekintve – vázolja azon stratégiákat, amelyek Karintia
szlovén népességének mobilizációjára irányultak.

Összességében megállapítható, hogy a 14 tanulmány rendkívül sokszí-
nű téma-kínálata és eltérő nézetrendszere mellett sem válik fragmentálttá
kötet. Ez minden bizonnyal annak (is) köszönhető, hogy minden témakör
politikai-gazdasági kontextusba ágyazva jelenik meg, így az olvasó a mik-
rotörténeti megközelítés ellenére is átfogó képet kap az első világháború
frontvonalainak és hátszágainak fontosabb eseményeiről. A történeoszt
a kötet végén közölt terjedelmes tárgymutató segíti, azonban a munka a
szakma érdeklődése mellett méltán tarthat számot a tágabb közvélemény
figyelmére is. A befogadást számos térkép és fotó is színesíti. Ami az ol-
vasó számára talán hiányérzetet okozhat, az a háború hatásainak vizsgálata
a kialakuló jóléti államokra, amelyek alapjait az 1914 előtti évtizedekben
fektették le.

Christa Hämmerle –Oswald Überegger – Brigitta Bader-Zaar(szerk.): Gender and the First
World War (A társadalmi nem és az első világháború). Palgrave Macmillan, London, 2014.
280 o.

Czeferner Dóra

Az Oroszországi Birodalom részvétele az első világháborúban (1914–1917)

Az első világháború kezdetének századik évfordulóján Oroszországban is számos tudományos konferenciát tartottak és több kiadvány jelent meg. A moszkvai Lomonoszov Egyetem oktatójának, *Oleg Rudolfovics Ajrapetov* címbeli új könyvének vitáját a *Roszijszkaja isztorija* 2015/2. számában a folyóirat főszerkesztő-helyettese, *A. V. Mamonov* foglalta össze. Ajrapetov kétkötetes művét (*Ucsasztyije Roszijszkaj imperii v Pervoj mirovoj vojnye, 1914–1917. T. 1: 1914 god. Nacsalo. Moszkva, ID KDU, 2014. 336 sztr.: T.2: Apogej. Moszkva, ID KDU, 2014. 316 sztr.*) először 2014 elején, majd ugyanezen év nyarán, csak a *Kucskovo polje* kiadásában 640, illetve 624 oldalon jelentették meg. A könyv vitáján olyan kitűnő orosz szakemberek vettek részt, mint *A. V. Ganyin, Sz. V. Tyutyukin, V. B. Akszjonov, F. A. Gajda, M. A. Kolerov, D. G. Martiroszjan, A. A. Szmirnov és A. Sz. Pucsenkov*.

Modeszt Kolerov a birodalom önpusztításának története címmel fűzött megjegyzéseket Ajrapetov művéhez. Kiemelte, hogy jelen esetben a világháború katonai eseményeinek és a diplomáciai, politikai előzményeknek és a társadalmi tényezőknek az összefüggéseit új, vagy újszerű megközelítésekkel, érveléssel és stílusban történő fáradtságos munkálatait a modern orosz historiográfiában nem egy szerzői kollektíva, hanem egy szakember végezte el. Oroszország világháborúban való részvétele a társadalom és az állam „öngyilkosságát”, a dinasztia és a politikai osztály felelőtlenségét testesítette meg. Ajrapetov nemrég egy interjúban ezt úgy összegezte, hogy Németország nemcsak katonai vereséget mért az országra, hanem mint álmot is elpusztította.

Kolerov fontosnak tartja, hogy Ajrapetov műve megírásához nemcsak az archív forrásokat és a szakirodalmat, hanem a napi sajtót is felhasználta. A szerző korábbi külpolitikai témájú kutatásaira támaszkodva (lásd az 5. jegyzetet a 144. oldalon) részletesen foglalkozik a háború földrajzi, politikai, gazdasági és ideológiai céljaival, megjegyezve, hogy az ország előtt

álló feladatokkal kapcsolatos össznemzeti konszenzus hiánya egyik fő oka volt Oroszország vereségének. A civilizációs, küldetéses és etnikai sovíniszta szellemben mobilizált Németország a harcoss totális katonai-politikai, társadalmi-gazdasági és ideológiai-kulturális egység első huszadik századi modelljét testesítette meg. Ajrapetov művében foglalkozott a hadiflotta és a vasutak fejlesztése érdekében tett állami befektetésekkel. A világháború időszakában a vasúti kommunikáció fontos szerepet játszott a stratégiai tervezésben és az ország iparában.

Alekszandr Pucsenkov hozzászólásában II. Miklós cár világháború alatti szerepét elemzi. Kiemeli, hogy Ajrapetov könyvében nagy figyelmet szentel a vezérkar 1914–1915-ös belső problémáinak és a cár és a tábornokok kapcsolatainak. A világháború idején jelentkező komoly problémák nagy megpróbáltatásoknak tették ki az orosz államot. A legfelsőbb főparancsnok, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg ellenőrzés nélkül beavatkozhatott az államapparátus tevékenységébe és csak a cárnak volt alárendelve. A nagyherceg, akit a társadalom kezdett a „haza győztes megmentőjeként” interpretálni, a háborús körülmények közepette egyre inkább önálló szereplővé vált, aki a katonai események miatt nem egyeztethetett a többi államférfival, ugyanakkor mivel nem volt államfő, nem rendelkezett azzal a teljhatalommal, amivel a cár. Mindenesetre a korona előjogainak megkaparintásától való félelem (és a terjedő szóbeszéd) a cárt arra inspirálta, hogy átvegye a főparancsnoki tisztséget és egyesítse a polgári és a katonai vezetést. Több korabeli szereplő úgy vélte, hogy az uralkodó a főparancsnoki poszt átvételével meg akarta osztani népével a háború terheit, a kapcsolatok erősítésével megállítva saját és a monarchia presztízsének hanyatlását és ezzel párhuzamosan elhárítva a nagyherceg esetleges „trónszerzési ábrándjait”.

Amikor 1915 augusztusában a cár átvette a főparancsnokságot, a háború menetéért a teljes felelősséget magára vállalta, ami végzetes hiba volt. Ugyanakkor több főtitzt visszaemlékezéséből (lásd a 149. oldalon lévő jegyzeteket) látszik, hogy a cár valójában csak névlegesen látta el feladatát, ténylegesen M. V. Alekszejev tábornok töltötte be a főparancsnoki funkciót. Pucsenkov hangsúlyozza, hogy a korábbi negatív értékelésekkel szemben a legújabb kutatások szerint a tábornok széles látókörű, nagy katonai vezető volt. II. Miklósnak és a katonai vezetésnek 1915 derekán sikerült a keleti fronton stabilizálni a helyzetet. Ez is mutatja, hogy a cár nem mindig hallgatott ambíciózus családtagjaira és az udvarra, így a cárné szeszélyeivel és Raszputyin tanácsaival kapcsolatos korábbi nézeteket is ideje revideálni.

Andrej Szmirnov elemzésében rámutat, hogy Ajrapetov az 1914–1915-ös eseményeket a külpolitikai és a hadtörténeti tények komplex vizsgálá-

tával tárja elénk. Szmirnov fontosnak tartja annak pontos rögzítését, hogy a különböző társadalmi rétegekből (a parasztságból és a városiakból) származó katonák a harcokban fizikális és morális értelemben mennyire álltak helyt. Az orosz hadsereg kudarcaihoz hozzájárult a német tábori nehéztüzérség számbeli fölénye. Ajrapetov a korábbi orosz történészeknél részletesebben foglalkozik az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregével. Az orosz források nem igazolják a gyengeségről beivódott régebbi nézeteket, hanem épp fordítva, erős, fegyelmezett hadról szólnak.

David Martiroszjan hozzászólásában a Kaukázuson túli orosz-török front 1914-1915-ös eseményeivel foglalkozik. Törökország belépése a háborúba nem érte váratlanul az oroszokat, a határ menti muzulmán lakosság felkelése azonban igen, mivel az orosz vezetés a helyi lakosok lojalitásával számolt. Martiroszjan, noha elismeri Ajrapetov érdemeit az adzsár felkelés és az arra reagáló orosz katonai műveletek elemzésével kapcsolatban, azonban úgy véli, hogy a történész helytelenül az orosz emigráns historiográfiát követi, amikor „a perzsa kérdés” erőszakos megoldása fele hajlik. Maguk az orosz diplomaták is elismerték, hogy az oroszellenes helyi ellenzékkel és segítőkkel szembeni katonai akciók és politika kudarcot vallott. Egy újabb állam belépését a fegyveres konfliktusba és a kaukázusi front meghosszabbodását nehéz előrelátó mozzanatként értelmezni.

Fjodor Gajda kiemeli, hogy Ajrapetov új könyvében bemutatja a hadiesemények és az 1914–1915-ös oroszországi belpolitikai küzdelmek közötti szoros kapcsolatokat. A fronton történtek és a hátszínházi politikai események egyformán hozzájárultak a katonai kudarchoz és a birodalom bukásához. A világháború idején is erősek voltak azok az erők, amelyek a külső ellenséggel vívott harcot belső ellenfeleik legyőzésére próbálták felhasználni: „a szent összefogás” valójában nem létezett. A dumai kadetok az egész háború alatt nem mondtak le a kormányzat elleni küzdelemről, legfeljebb azt ígérték, hogy visszatérnek rá, „ha eljön az ideje” (lásd erről P. N. Miljukov 1914. július 26-i beszédét). Az ellenzéki sajtóban megjelent írások, így a Recs, a Gyeny, a Russzkiye Vedomosztyi és a Golosz Moszkvi cikkei, amelyeket Ajrapetov is használ, jól mutatják, hogy „a szent összefogás” ténylegesen csak politikai engedmények elérésére szolgáló taktika volt.

Ajrapetov körültekintően elemzi a belpolitikai küzdelem eseményeit, szereplőinek vélt és valós céljait és mindezek kapcsolatát a hadieseményekkel. 1915 nyarán a „bizalom kormánya” homályos és kockázatmentes jelszava a kadetoknak a dumabeli kezdeményező szerepen kívül a tágabb ellenzéki vezetést is biztosította. A hadsereg reakciója II. Miklósnak a főparancsnoki poszt átvételével kapcsolatos lépésére korántsem volt annyira

negatív, ahogy azt az ellenzék gondolta. Gajda úgy véli, hogy az ország nehézségeinek fokozódásával tudta az oroszországi opposíció rákényszeríteni játékszabályait a hatalomra, és ugyanakkor, mint Ajrapetov műve is tanúsítja, kétségessé tenni a birodalom védelmi képességeit.

Sztanyiszlav Tyutyukin kiemeli, hogy a belső „fronton” történő események, amelyekhez 1915-től a munkások politikai sztrájkjai és nemzetiségi mozgalmak is hozzáadódtak, a világháború idején növekvő tendenciát mutattak. A fenti megmozdulások alapjául az oroszországi társadalom szociális, ideológiai-politikai, nemzeti és vallási szétszakadása szolgált, amely még 1905–1907-ben jelentkezett és nem szűntek meg a sztolipini „lélegzetvétel” idején sem. Tyutyukin rámutat, hogy a IV. Állami Duma és radikális, szociáldemokrata és trudovik szárnyának tevékenysége a történetírásban sokáig leértékelődött. A Dumát lenézően „a puszta szócséplés helyének”, a delegátusok nagy részét pedig népellenes, a cárizmust kiszolgáló embereknek tartották. Közben az öt bolsevik küldött letartóztatása után a mensevikek és az eszerekhez közeledő trudovikok személyében maradtak forradalmárok és szocialisták a testületben és a háború éveiben a liberálisok is balra mozdultak el. Az Állami Duma volt akkor az egyedüli törvényes politikai fórum, amit fel lehetett használni a rendszer gazdaság-, társadalom- és katonapolitikájának bírálatára, így sajnálatos, hogy Ajrapetov túl röviden szól az intézmény munkájáról, a szociáldemokraták és a trudovikok álláspontjáról.

Tyutyukin elemzi a Dumában 1914. július 26-án elhangzott beszédeket és Ajrapetov ezekkel kapcsolatos megállapításait. Rámutat, hogy A. F. Kerenszkij, a trudovikok tényleges vezetője már korábban megfogalmazott egy reformprogramot, ami a cári rendszer bizonyos liberalizálását eredményezte volna. Kerenszkij úgy vélte, hogy az országot először meg kell védeni az ellenségtől, majd meg kell oldani a belső problémákat, és mindebben a trudovikok és a szociáldemokraták közös fellépésére számított, az utóbbiak azonban nem támogatták a „patrióta honvédelmet”. Tyutyukin hiányolja, hogy Ajrapetov nem elemzi a bolsevik és mensevik frakciók tevékenységét. A történész kiemeli azt is, hogy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt deklarációja még a Duma M. V. Rodzjanko által átszerkesztett gyorsírási feljegyzésében is háborúellenes maradt. Ajrapetov könyvében nem szól arról, hogy a pótlólagos hadihitelek tárgyalásakor a szociáldemokraták tiltakozásul elhagyták a Duma üléstermét, a trudovikok pedig tartózkodtak a szavazáskor.

1914. július 26-i beszédében a kadetok vezetője, P. N. Miljukov a Dumában gyakorlatilag moratóriumot hirdetett a rendszer elleni harcra, azonban a liberális ellenzék békejobbját a cár nem fogadta el, mivel nem hajlott

semmilyen engedményre. Tyutyukin Ajrapetov műve második kötetének címevel kapcsolatban megjegyzi, hogy 1915 legfeljebb a cári Oroszország vereségeinek volt a csúcspontja. 1915 második felében nőttek a gazdasági nehézségek, a munkások már nem tűrték zokszó nélkül a háborús terheket és a kormányzó elitben is hajlottak némi engedményre, a liberális ellenzék pedig keményebben lépett fel a hatalommal szemben, ezért Tyutyukin szerint sajnálatos, hogy Ajrapetov kevés figyelmet szentel a Duma július-szeptemberi ülészakának. A kadetok és a Miljukov vezette Progresszív Blokk komoly társadalmi reformok nélküli programot fogalmazott meg, de a cár bennük sem bízott. Forradalmi szellemben léptek fel viszont a Dumában a mensevikek és a trudovikok. Újból aktivizálódott Kerenszkij is, aki augusztus 8-i beszédében először fogalmazott meg nyilvánosan az ország megmentése érdekében a hatalom átvételével kapcsolatos igényeket. A dumai radikálisoknak és a liberálisoknak azonban nem sikerült nyomást gyakorolni a cári hatalomra. Tyutyukin Ajrapetov komoly érdemének tartja a Központi Hadiipari Bizottság munkás csoportjának az orosz társadalmi-politikai életben betöltött szerepének vizsgálatát. Korábban a szovjet történetírásban őket oppotunizmussal vádolták, pedig valójában politikai, kormányellenes munkájukkal objektíve előkészítették az 1917. februári forradalmat. A csoport 1915. december 3-i felhívásában, amivel sajnos Ajrapetov nem foglalkozik, az oroszországi demokrácia érdekében elvégzendő feladatokat fogalmazza meg, bírálja a mérsékelt liberális ellenzékét és a rezsim elleni határozottabb harcra szólít fel. Tyutyukin reméli, hogy Ajrapetov a következő kötetekben bemutatja a világháború korabeli bonyolult oroszországi életfeltételeket és az anakronisztikussá vált cári rendszertől való megszabadulás előkészítésének folyamatát.

Vlagyiszlav Akszonov az első világháború kezdeti oroszországi tömeghangulattal és a patrióta propagandával kapcsolatban fejti ki véleményét. Megállapítja, hogy a korábbi orosz és nyugati ferdtések után az utóbbi évtizedekben megjelent művekben az 1914 és 1918 közötti időszak társadalmi-politikai folyamatait alaposan elemzik. Ajrapetov könyvének eddig megjelent első két kötete óriási forrásanyag felhasználásával készült és szoros összefüggésben vizsgálja a kül- és belpolitika, a hadtörténet és a társadalomtörténet eseményeit. A geopolitikai helyzet és a nagyhatalmak pozíciójának elemzése után a szerző áttér a társadalomtörténetre és városi lakosság elvárásaira, közte a hivatalos központi sajtóbeli agitáció és a tömegek háborúellenes hangulata közötti eltérésre. Noha a parasztság sorából kikerülő újoncok közel fele az archív anyagok és a statisztikák alapján valóban analfabéta volt, a hivatalos propaganda mégsem főleg emiatt volt

sikertelen, hanem azért, mert racionális logikája nem érvényesülhetett a tőle eltérő sajátosságú paraszti tömegetudatban.

Az idegenekkel szembeni beteges félelem (a xenofóbia) az orosz társadalmat ugyanúgy jellemezte, mint a németet, az angolt és a franciát. Nehéz megítélni miként alakultak át az oroszországi munkásság forradalmi megmozdulásai a világháború elején hazafias jellegűvé. Akszjonov rámutat, hogy a szentpétervári tömegsztrájkok már a háború kezdete előtt egy héttel megszakadtak, és nem a mozgósítás és a harcok, hanem a vállalkozókkal való megegyezés miatt. Ajrapetov külön figyelmet szentel a kémháttal kapcsolatos állami propagandának, amit a főparancsnokság az ellenség elleni gyűlölet szítására, saját hibái leplezésére, V. A. Szuhomlinov hadügy-miniszter és a liberális ellenzéki vezetők kompromittálására használt fel. A xenofóbia azonban nemcsak a liberális sajtót jellemezte, ahogy Ajrapetov beállítja, hanem az összes politikai és társadalmi csoportot, sőt még a nacionalista és az egyházi kiadványokat („zsidó propaganda”, „a szlávok és a germánok eszkatologikus összecsapása”) is. Akszjonov szerint Ajrapetov műve is mutatja, mennyire szükséges a meglévő tudományos koncepciók és megközelítések továbbgondolása.

Andrej Ganyin kiemeli, hogy Ajrapetov a háborúnak nemcsak a katonai, hanem a politikai és a társadalmi-gazdasági aspektusait is alaposan elemezve modern felfogásban dolgozta fel a témát. A szerző óriási hazai és külföldi levéltári forrásanyagot, memoárokat, publikált forrásokat és napisajtót használt könyvéhez. Tizenöt-húszéves munkája alapján a belpolitikai küzdelem és a nemzetközi viszonyok széles kontextusban tárulnak eléink. Ajrapetov jó stílusban megírt mélyreható szakmai elemzéssel mutatja be az orosz részvételt a háborúban.

O. R. Ajrapetov: Ucsasztyije Rosszijszkoj imperii v Pervoj mirovoj vojnye (1914–1917). Moszkva, 2014. (Az Oroszországi Birodalom részvétele az első világháborúban, 1914–1917. Moszkva, 2014.). Rosszijszkaja Isztorija. 2015/2. 142–171.

Kurunczi Jenő

Hallatlan brutalitás: orosz atrocitások Kelet-Poroszországban 1914–15-ben

Szerzőnk, *Alexander Watson*, a Londoni Egyetem Goldsmiths Intézetének munkatársa annak járt utána, vajon csupán propaganda volt-e a „kozák terror” híre. A német és az orosz viselkedés összehasonlításából kiderülhet, hogy a fegyvertelen lakosság gyilkolása német specialitás volt-e vagy általános vonása volt a XX. század elején az európai hadviselésnek.

Alexander Watson átnézte a kelet-poroszországi hivatalok feljegyzéseit, a tartomány vezetőjének aktáit, és a három körzet dokumentumait. Szemtanúk és áldozatok beszámolóit is felhasználhatta. Fennmaradt a königsbergi levéltár-igazgatónak, *dr. Fritz Gause*-nak 1931-ben megjelent tanulmánya, bár ez a németek területi igényét akarta igazolni a háborús szenvedések felnagyításával.

A tanulmány négy részből áll. Az első az orosz invázióról szól, a második az atrocitások utólagos kivizsgálásáról, a harmadikban a szerző összehasonlítja az oroszok erőszakoskodásait a németek Nyugaton elkövetett tetteivel, végül a negyedik rész azt mutatja be, hogyan hatott az invázió a német nép további háborús részvételére.

1914. augusztus 11-én, alig másfél héttel a háború kitörése után egy Radszen nevű kelet-poroszországi faluban a betörő orosz katonák kegyetlenkedtek, gyilkoltak, felégették a házakat. A hónap közepén tömegesen beözönlő cári csapatok öltek, lángba borították a falvakat. Delbrück birodalmi kancellárhelyettes azt jelentette, hogy útjukban az oroszok „hallatlan brutalitással” mindent megsemmisítenek. *John Horne* és *Alan Kramer* rámutattak, hogy ugyanekkor a németek még szörnyűbb atrocitásokat követtek el Belgiumban és Franciaországban. *Isabel V. Hull* egyenesen azt állította, hogy a németeket militáns kultúra jellemzi.

Kelet-Poroszország lerohanása fontos következményekkel járt Németországra nézve. A tannenbergi győzelem vezető pozícióba juttatta Hindenburg tábornokot és Ludendorff hadseregfőnököt 1916-18-ra. Emellett a német köztudatban elterjedt, hogy a cári csapatok ázsiaiak, agresszívek, barbárok,

ez a németekben dühöt, áldozattudatot váltott ki, amely felerősítette bennük az egységes nemzeti tudatot és hozzájárult a német mozgósítás sikeréhez 1914-ben.

Németország 1914. augusztus 1-én lépett háborúba Oroszországgal. A porosz hadügyminiszter a határra rendelt 11 tüzér és egy lovas divíziót. A kelet-porosz területekről már júliusban menekült a nép. A lakosság főleg németekből állt, de lengyelek és litvánok is laktak itt. Földművelésből éltek, szétszórtan, kis falvakban, csak Allensteinben, Insterburgban, Tilsitben éltek 30-40 ezren és Königsbergnek volt negyedmillió lakosa. Kelet-Poroszországot az első invázió mindjárt augusztus közepén érte. Watson pontos adatokkal szolgál a katonai egységekről, a parancsnokokról, a nyugat felé menekülő lakosságról. A Második Orosz Hadsereget augusztus végére megsemmisítették a németek, és 92 ezer foglyot ejtettek. Ezután az Első Orosz Hadsereget kényszerítették visszavonulásra a Mazuri tavaknál, és Kelet-Poroszország szeptember közepére felszabadult. Novemberben ismét betörték az orosz csapatok, és csak három és fél hónap után, a „téli csatában” tudták kiűzni őket. 1915 márciusában Memelt foglalták el a cári csapatok, de négy nap után a német erők felszabadították a területet. A pusztítás, vandalizmus leírhatatlan volt. Az oroszok több mint 41 ezer épületet romboltak le, és 60 ezret megrongáltak, Galiciában pedig 189 ezer épületet tettek tönkre. Ugyanekkor Belgiumban és Franciaországban a németek is használhatatlanná tettek 15-20 ezer épületet. A lakosok szenvedéseinek számbavétele még hónapokba telt.

A német kormány mindjárt 1914 augusztusában hozzákezdett a károk felméréséhez. Egymás után több bizottságot rendeltek ki. Az 1907-es Hágai Konvenció a lakosságnak védelmet biztosított, tiltotta a fosztogatást, a védtelen helyek megtámadását, bombázását. Senkit nem kényszeríthettek arra, hogy saját hazája ellen harcoljon, és az egyéni bűnökért nem volt szabad kollektív büntetést kiszabni. A német kormány két oldalról is bizonyítani kívánta, hogy az oroszok megszegték a konvenciót: a fizikai rombolásról készült jegyzékekkel, és diplomáciai eszközökkel. Az orosz brutalitással vissza lehetett vágni az antantnak a belgiumi és franciaországi német atrocitásokért. A vizsgáló bizottságok súlyos orosz bűnökről kaptak adatokat. Gumbinnenből verésekről, gyilkosságokról, kivégzésekről, sőt két faluból vérengzésről szólt a jelentés. 360 polgári lakos vesztette életét. Königsbergben több mint 200 embert öltek meg. Allensteinben 300-nál több embert gyilkoltak meg, és 400-600 személyt hurcoltak el.

A belügyminiszter ezek után esküvel megerősített tanúvallomásokat akart, hogy így bizonyítsák, az oroszok ok nélkül öltek, és megszegték a

nemzetközi egyezményt. A vizsgálatokba a bíróságokat is bekapcsolták. Végül 1915 márciusában elkészült a jelentés, de az esküvel megerősített vallomások is tartalmaztak gyanús történeteket, ezért ez a „Fehérkönyv” is csalódást okozott.

1915 áprilisában volt még egy felmérés. Eszerint az oroszok 1615 embert öltek meg, (más adat szerint 1491-et), és 13 005 főt hurcoltak el. A deportáltakról nem rendelkezett a Hágai Konvenció. Az még érthető volt, hogy a harca képes férfiakat elvitték, de a deportáltak közel fele nő és gyermek volt. Szibírszkbbe vitték őket, többen meghaltak a marhavagonokban, és egyharmaduk soha nem látta többé a hazáját.

A szexuális erőszak felmérése sokkal nehezebb volt, tekintve, hogy az áldozatok nem szívesen számoltak be róla. A „Fehérkönyv” számtalan bestiális erőszaktevényt említett. A 48 terhesség és a 37 megszületett „orosz gyerek” számából és más adatokból azt feltételezték, hogy legalább 338 esetben követtek el az orosz katonák szexuális erőszakot. A hivatalnokok döbbenet állapították meg, hogy a cári csapatok ugyanúgy viselkedtek, mint a harmincéves háború idején, vagy mint a tatárok 250 évvel korábban.

1914-ben az orosz, a német és az osztrák hadsereg felépítésében, szemléletében és politikai jelentőségében hasonló volt. A civil lakosságtól elkülönítve, kivételezett helyzetben élt, az uralkodónak tartozott hűséggel. A polgári ellenállást egyik katonai vezetés sem tudta elfogadni. A cári hadsereg viszont nem kezelte jól a logisztikát, vakon hitt a nyers harci erőben. Az orosz tisztikarban nem volt elvi egység és összetartás, nem volt egységes fegyelmi rend. (Ennek ellentmond Watson a 809-811. oldalakon, ahol az oroszok fegyelmeztségéről beszél.) A németek az 1870–71-es porosz–francia háborúban már találkoztak a francs-tireur-ökkel, az oroszoknak viszont nem volt tapasztalatuk partizánokkal kapcsolatban.

A cári sereg különös előszeretettel alkalmazta a deportálást. Már 1860-ban százezreket üldözött el a Kaukázusból, s az I. világháború első éveiben 300 ezer elűzöttről tudunk. Saját német és zsidó alattvalóikat is deportálták. 1915 elején 50 ezer zsidót hurcoltak el Galíciából, és további 20-30 ezer embert más területekről. Eleinte a férfiakat vitték el, a második betörésnél már asszonyokat és gyerekeket is, végül egész falvakat. A deportálást Januskevics tábornok és Nikoláj Nikolajevics nagyherceg irányították. A cári katonáknak előrevetítették, hogy fog viselkedni egy-egy terület népessége, és az oroszok ennek megfelelően bántak a lakossággal. A galíciai zsidókról például azt tudatosították bennük, hogy árulók, kémek. Ez a sztereotípiák felerősítette az oroszok brutalitását. Különösen kegyetlenek voltak az antiszemita kozákok pogromjai. A német atrocitásokkal ellentét-

ben ezeknek az erőszakoskodásoknak nem volt hadászati jelentősége, csak a megalázás volt a célja.

Tanulságosak a halálzási adatok: Kelet-Poroszországban 1491 embert öltek meg, Belgiumban és Franciaországban 6427-et. Az arányok azonban hasonlóak: a poroszok 1,7 milliós létszámának 0,086 százalékát gyilkolták meg, a 8,3 milliós belga és francia lakosságnak pedig 0,078 százaléka esett áldozatul. Mindkét hódító hadsereg az első invázió alkalmával, 1914 augusztus–szeptemberében volt brutális, később már kevésbé. Mindkét sereg azért ölt, mert félt a „népi háborútól”. Az orosz katonák egyenesen azt a parancsot kapták, hogy a legkisebb ellenállás esetén könyörtelenül büntessenek. A rájuk lövöldöző egyik faluból 36, a másiktól 61 embert öltek meg, Neidenburgot lebombázták. Az oroszok leginkább a kémektől, árulóktól féltek. Minden biciklisben, parasziban álhúzás hírszerzőt sejtettek, nagyon sok biciklistát ki is végeztek. Azt gondolták, hogy a német lakosok fényekkel, tüzekkel a cári csapatok helyzetét jelzik az övéiknek. A megtorlás nem maradt el. Ezek Kelet-Poroszországban egyéneket vagy kis csoportokat érintettek, míg Nyugaton többen voltak a franc-tieur-ök, ezért tömeges volt a megtorlás.

Meglepő lehet, de az orosz csapatok, a galíciai viselkedésüktől eltekintve, fegyelmezettebbek voltak, mint a németek. Sokkal jobban tartották magukat a nemzetközi jogi normákhoz. Rabláson ért katonáikat megkorbácsolták, vagy agyonlőtték. Az alkoholfogyasztást szigorúan tiltották, míg Nyugaton a német csapatoknál az italozás komoly gondot okozott. A magyarázat: nekik nem kellett sietniük, míg a Schlieffen-terv értelmében a németeket hajszolták. Az oroszok fegyelmezettségének eredményeképpen a nagyobb kelet-porosz városok jobbra sértetlenül megúszták a háborút, nem úgy, mint Louvain, ahol a németek iszonyú vérfürdőt, rombolást rendezek. Rosszabbul jártak ellenben a falvak, tanyák; ott a tisztek ellenőrzése lazább volt. A közkatona gyakran az éhség miatt raboltak, emellett szegényes orosz paraszti körülményeikhez képest a kelet-porosz gazdagság csábító volt. A csapatok káoszba fulladó visszavonulása idején különösen megszorodott a rablás, a kegyetlenkedés. Rendkívül sokat szenvedett a kisváros, Protsken.

A tanulmányból kiderül, hogy a kelet-poroszországi orosz erőszakoskodások és a belgiumi és franciaországi német atrocitások nem voltak kivételesek. Mindkét hadsereget erőszakra ösztönözte az, hogy már előre hallottak a lakosság várható ellenállásáról. Különbőség volt, hogy az oroszok a kémektől féltek, a németek a partizánoktól. A nyugaton harcoló németek semmivel sem voltak brutálisabbak, mint a keleten támadó cári csapatok.

A császári csapatok azonban hamar kiismerték a partizánokat, és már 1914 őszén abbagyták a lakosság háborgatását, a cári sereg viszont 1914–15 telén értelmetlenül mind mélyebbre merült a kémek irracionális üldözésébe, és a férfiak, nők, gyerekek tömeges deportálásába.

A németek a kelet-poroszországi orosz támadások után azonnal felsorakoztak a kormányuk mögé. 93 értelmiségi panasszal fordult „a civilizált világhoz” az orosz rémtettek miatt. A cári invázió trauma volt a számukra, az újságok barbár, kulturálatlan, ázsiai népnek írták le az oroszokat. Zömében kegyetlen kínzásokról, levágott női mellekről, leszögezett gyerekekről, gyilkosságokról szóltak a hírek. A német katonák és a menekülők is ilyen történetekről számoltak be. A menekülők száma 1914 őszén már negyed millió volt. A katonaság egy részét, és az újoncokat is az ország belseje felé menekítették, hogy ne tudják deportálni az oroszok a hadra fogható fiatalembereket. A riasztó hírek hatására ömlött az adomány a kelet-porosz lakossághoz. 1916 májusára több mint 12 millió márka gyűlt össze az Ostpreussenhilfe számláján. A kelet-poroszországi orosz invázió híre egyesítette a nemzetet, és a kormány még 1917-ben is ennek emlékeivel buzdította a népet háborús kölcsön jegyzésére. Az eredmény több mint 12 billió márka volt. A kelet-poroszországi orosz invázió emlékének nagyon komoly volt a hatása.

Watson végül megállapítja, hogy mind az oroszok mind a németek brutálisak, könyörtelenek voltak 1914-ben. Ismételten hangsúlyozza, hogy viselkedésüket részben a lakosság ellenséges magatartásról szóló propaganda váltotta ki. Ez mindkét hadseregben agresszivitást keltett. A kegyetlenkedésekkel azonban nem voltak egyedül: az osztrák-magyar hadsereg már a háború első heteiben 3500 szerb polgári személyt ölt meg, Galíciában pedig 25-30 ezer ukránt gyilkolt meg. A francia hadsereg például civil túszoikat lőtt agyon Alsace-Lorraine-ben. A polgári lakossággal szemben elkövetett ilyen mértékű brutalitás szokásos volt ekkor Európában.

Nemzetközi viszonylatban a porosz szenvedések soha nem kaptak akkora figyelmet, mint a belgákéi. Ez utóbbiak azért keltettek nagyobb felháborodást, mert egy semleges ország lerohanásáról, Louvain kifosztásáról és az értékes egyetemi könyvtár felégetéséről volt szó. Németországban viszont a kelet-poroszországi események voltak nagy hatással. Ebben nagy szerepük volt az újságoknak: az I. világháború egyben az első médiaháború volt a világon.

Kérdés, hogyan folytatódtek az atrocitások Európában a XX. század további éveiben. Watson itt főleg az oroszokról ír, a náci Németország háborús bűneiről nem szól. Elmondja, hogy az orosz brutalitás fokozódott Sztá-

lin idején. A deportálások folyamatosak voltak, és gyakran rasszista elvek vezették. A cári katonák a kémektől való félelmükben ontották civilek vérért, és deportáltak faji alapon egész közösségeket 1914–15-ben. Ezt azonban nem lehet összemenni az 1941–45-ben ideológiától, gyűlöletből fűtött gyilkosságokkal. Az orosz birodalmi hadsereg a terület lakosságának 0,3 százalékát ölte meg, míg a szovjet hadseregnek ugyanott, 1945 januárjában 311 ezer polgári lakos, az összlakosság 12,5 százaléka esett áldozatul.

Első pillanatban meghökkentő lehet, hogy egy tanulmány azzal foglalkozik, melyik volt a brutálisabb hadviselő fél, a cári orosz vagy a császári német sereg 1914–15-ben. Meglehetősen nemtelen versengés rajzolódhat ebből ki. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az oroszokat „hallatlan brutalitással” vádolták, a németeket pedig militáns kultúrájú népnek mondták, akkor helyén valónak találjuk, hogy Alexander Watson utánajárt a kérdésnek. A válasz: a XX. század elején mindenütt kegyetlen volt a hadviselés. És hozzátehetjük, hogy ez még csak főpróba volt a II. világháború előtt a náci német és a szovjet hadak embertelen pusztításaihoz.

Alexander Watson: „Unheard-of Brutality”: Russian Atrocities against Civilians in East Prussia, 1914–1915. (Hallatlan brutalitás! – Orosz atrocitások Kelet-Poroszországban a civil lakosság ellen 1914–15-ben). *The Journal of Modern History*, 86. évf. 2014 december, 780-825.

Fodor Mihályné

Fél legális szervezettől cseh ellenes felkelésig

Néhány megjegyzés a „Kárpátaljai Szics” megalapításával és fennállásával kapcsolatban, 1938–1939 között

Kárpátalja két világháború közötti története több nemzet történetével is szorosan összefügg. Az első világháborút követően a térség Csehszlovákia részét képezte, de Magyarország végig Kárpátalja visszaszerzésén munkálkodott. A csehek és a magyarok mellett jelen voltak az egyre inkább erősödő ukrán nacionalisták. Közülük a legfanatikusabbak egy a Kaukázustól Poprádig terjedő önálló Ukrajnában gondolkodtak. Az ukrán nemzeti törekvések így Kárpátaljára is jelentős hatást gyakoroltak. A csehszlovák időszakban Kárpátalján sorra jöttek létre az ukrán civil kulturális szervezetek, amelyek a későbbi politikai és félkatonai szervezetek magját képezték. Végül ezeknek az összeforrásából és átalakulásából jött létre a kárpátaljai ukrán félkatonai szervezet, a Szics.

Az 1918 utáni kárpátaljai eseményekkel a magyar és az ukrán történeteseken kívül a cseh szakmabeliek is behatóbban foglalkoznak. Így nem meglepő, hogy a közelmúltban egy cseh történész tollából látott napvilágot a kárpátaljai Sziccsel foglalkozó tanulmány. A szerző *Jiří Plachý*, a prágai Hadtörténeti Intézet kutatója, munkája a *Historie a vojenství* 2014. évi 4. számában jelent meg. A Szics működésének a részleteit sok szempontból homály fedi, és mind a magyar, mind pedig a cseh történészeknek nehezen hozzáférhető. A korszakkal és a témával foglalkozó iratanyag jelentős része az ukrán állami levéltár ungvári kihelyezett részlegénél található. Az elsődleges források vizsgálata így az Ukrajnán kívüli kutatók számára nehézségekbe ütközhet.

A tanulmányban Jiří Plachý olyan információkról tesz említést, amelyek eddig kevésbé vagy esetleg egyáltalán nem voltak ismertek a kárpátaljai Szics történetével kapcsolatban. A szerző a cseh, a lengyel és az ukrán szakirodalmon kívül az Ungváron található állami levéltár iratanyagát használta elsődleges forrásként. A tanulmányban publikált fotók (szám szerint 11 db.) jelentős része a prágai hadtörténeti levéltárból származnak.

A publikáció betekintést nyújt a korabeli ukrán nacionalista szervezetek és a Szics tevékenységébe. A tanulmány bemutatja az elődszervezeteinek kialakulását, azok tevékenységét, majd magának a kárpátaljai Szicsnek a létrejöttét. Általában magyar szemszögből a Szics tevékenységével kapcsolatban az 1939 márciusi eseményekről rendelkezünk több információval. Jiří Plachý azonban részletesebben bemutatja az 1939-es eseményeket megelőző éveket. A csehszlovák belügyi szervek ugyanis folyamatosan figyelték az országon belüli nacionalista szervezkedéseket, többek között az ukrán törekvéseket is. Az ukrán nacionalisták egészen 1934-ig legálisan működhettek Csehszlovákiában, azonban a lengyel belügyminiszter ellen 1934. június 15-én, Varsóban elkövetett merényletük után a hatóságok betiltották a tevékenységüket.¹ Ezt követően illegálisba vonultak. Az évek során olyan személyek bukkantak fel a soraikban, mint pl. Stěpan Rasocha, Ivan Roháč vagy Dmitrij Klimpuš. Ők az ukrán nacionalisták vezető személyiségei közé tartoztak. 1938. május 29-én Rasochát és Roháčot a kárpátaljai Ukrán Nacionalista Szervezet² vezetői közé nevezték ki. Roháč és társai több alkalommal is részt vettek a nacionalista gyűléseken.

A szerző említést tesz az ukrán nacionalisták és a németek közötti kapcsolatokról, esetleges együttműködésről. A mozgalom illegális időszakában Bécsben működött. A civil szervezetek és a vezetők baráti kapcsolatokat ápoltak a szudétanémetekkel. Jiří Plachý nem tartja kizártnak azt sem, hogy a szudétanémet vezetők tudtak az ukrán félkatonai szervezet létrehozásának terveiről. A későbbiekben a németekkel való együttműködést még szorosabbra fogták. Az ukránok hosszú távon a németektől várták a függetlenségi törekvéseik támogatását a csehekkel szemben. A politikai helyzet azonban 1939-re gyökeresen megváltozott.

A müncheni egyezményt követően létrejött az első kárpátaljai autonóm kormány, amelyben az ukrán nacionalisták még kisebbségben voltak. Jiří Plachý szerint az első autonóm kormány amolyan kompromisszum volt az ukrán nacionalisták és a ruszinok képviselői között. A rövid életű kompromisszumot bizonyítja az a tény is, hogy a megalakulást követően néhány napig a kormány miniszterelnöke Bródy András volt, és Augustin Vološin, az ukrán nacionalisták későbbi vezetője csak az egészségügyi miniszter. Az ukrán nacionalisták is ebben az időszakban léptek ki újra az

1 Jiří Plachý: Od pololegálního spolku k protičeskému povstání: Několik poznámek k založení a existenci „Karpatské Siče” v letech 1938-1939. *Historie a vojenství*, Ročník LXIII, (Číslo 4/2014): 42.

2 Jiří Plachý: 4/2014: 42.o.: A kárpátaljai Ukrán Nacionalista Szervezetet az ukrán nacionalisták 1929-ben alapították Bécsben. Ez volt a Szics legelső komolyabb elődszervezete.

illegalitásból. Rövidesen megszerveződött a Szics, amelynek legális működését 1938. november 10-én engedélyezte az autonóm kárpátaljai kormány belügyminisztere.³ A Szics katonai parancsnoka Dmitrij Klimpuš lett, a vezérkarban pedig Ivan Roháč és Stěpan Rasocha is fontos szerepet kaptak. Mind a hárman nélkülöztek mindenféle katonai képzettséget. A kiképzést a Halicsból beszivárgott ukrán terroristák biztosították, de a terrorista és diverzáns kiképzésen felül mást nem tudtak a Szics újoncainak oktatni. A Szics tehát lényegében egy félkatonai diverzáns, terrorista tevékenységre kiképzett, gyengén felfegyverzett szervezet volt, amely még az élőerő szempontjából is csekélynek volt mondható. A hiányosságok a magyar hadsereggel és a csehszlovák rendvédelmi szervekkel szemben is megmutatkoztak.

1939. március 14-én reggel 6 órakor a magyar hadsereg ungvári helyőrsége támadást indított, amely a Kárpátalja visszaszerzéséért indított offenzíva kezdetét jelentette.⁴ A néhány napos hadművelet során az ukrán Szics többször is tűzharcba keveredett mind a magyar honvédséggel, mind pedig a visszavonuló csehszlovák hadsereggel és rendvédelmi erőkkel. A fent már taglalt körülményeknek köszönhetően azonban nem tudtak komoly ellenállást kifejteni. Bizonyos esetekben az ukránok a csehekkel együtt küzdöttek a honvédek ellen. Volt olyan eset, hogy csupán puskákkal felszerelt iskoláskorú fiatalokat küldtek ki a reguláris magyar csapatok ellen, ők pedig mindennemű katonai képzettséget nélkülöztek.⁵ A német vezetés tehát nem támogatta az ukrán erőfeszítéseket Kárpátalján.

A publikációban a szerző egy-egy kulcsfontosságú szereplő életét és munkásságát is bemutatja a lábjegyzetekben. Ennek köszönhetően sokkal komplexebb képet kapunk a tanulmányban a két világháború közötti ukrán nacionalizmusról és a kárpátaljai ukrán Szics működéséről.

Jiří Plachý a csehszlovák állami szervek szerepét is igyekszik minél jobban prezentálni, amelynek köszönhetően nyilvánvalóvá válik, hogy a központi szervek eleinte próbálták ellenőrzésük alatt tartani az eseményeket és azok irányítóit, ennek ellenére az évek során fokozatosan kicsúszott a kezükből a kezdeményezés. Ez jelentős mértékben a németeknek volt köszönhető.

A tanulmány több szempontból is hasznos, eddig publikálatlan adatokkal szolgál a témában. A szerző az események bemutatása mellett az azokban részt vevő személyek szerepével foglalkozik. A fentiek során

3 Jiří Plachý: 4/2014: 44.

4 Csaba B. Stenge: *Baptism of fire. The first combat experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939.* Solihull, Helion & Company, 2013.: 20.

5 Csaba B. Stenge: 2013: 20.

már említett szereplők mellett több embert is bemutat és felsorol, és a tanulmányban elemzi egyiknek másiknak a tevékenységét az események tükrében.

Jiří Plachý: Od pololegálního spolku k protičeskému povstání: Několik poznámek k založení a existenci „Karpatské Siče“ v letech 1938–1939. Historie a vojenství, Ročník LXIII, (Číslo 4/2014), 40–47.

Bognár István

A román politika átalakulása 1938 és 1944 között

A szatmári származású fiatal bukaresti professzor, *Florin Müller* elismert szakértője a két világháború közötti romániai politikai életnek. Több könyve közül a 2005-ben megjelent, az 1938–1944 közötti romániai belpolitikai változásokról szóló kötete aratta a legnagyobb sikert, mivel csakhamar alapkönyvvé vált, és nem igazán lehet találkozni olyan 2005 után kiadott komolyabb munkával a Vasgárda vagy az Antonescu-rendszer története kapcsán, mely ne ismerné és idézné Müller Florin munkáját. Valószínűleg ezért is került sor az első kiadást követő tíz évre rá egy alaposan kibővített és átdolgozott újrakiadásra. A szakember fejlődését bizonyítja, hogy Müller Florin könyvének e kiadása alaposabb, mint az előző volt.

Módszertani vonatkozásokban a szerző a klasszikus történetírói módszereket alkalmazza: megfogalmazza a történelmi kérdéskört, források alapján kutatja azt, eredményeit összefoglalja, majd leírja az összeállt képet. Ennek következtében nem bonyolódik összehasonlításokba, vagy nyugati politológiai elemzési módszerek sematikus átültetésébe a román valóság közegében. Nem fedeztem fel a terjedelmes bibliográfiai listában hivatkozásokat *Hannah Arendt* vagy *Roger Griffin* műveire, hogy csak a legismertebbeket említsem: a nemzetközi szakirodalomra történő hivatkozás száma meglehetősen kicsi. Ezzel ellentétben hatalmas a hivatkozások száma a feldolgozott levéltári anyag mennyisége, valamint a szűk értelemben definiált szakirodalom tekintetében. Jól ismeri a legionárius sajtót is, ami a könyv javára írandó, és az is, hogy az 1990 után gomba módra szaporodó kripto-legionárius szennyirodalmat nem idézi, csak kimondottan fontos korabeli vezetők – *Codreanu*, *Sima*, *Mota* – munkái, amelyek a mozgalom meghatározásában komoly szerepet játszottak. Hogy milyen fontos szerepet szán a szerző a forráskritikának, azt jelzi a szakbibliográfiát tárgyaló fejezet, amely során nem elégszik meg pusztán felsorolással, hanem aprólékosan elemzi ezeket a műveket, sokszor vitába száll állításaikkal – különösen kritikus *Radu Ioanid* könyvével, illetve *Vágó Béla* munkájával szemben, míg *Nicholas M. Nagy-Talavera* vagy *Armin Heinen* könyvéről inkább elismerő szavakkal

nyilatkozik. Csak ezt követően tér rá a saját hozzájárulást jelentő tematika kidolgozására, mely azt igyekszik körüljárni, hogyan volt lehetséges az, hogy majd két évtizeden keresztül a jobboldali szélsőség – az A. C. Cuza nevével fémjelzett pártalakulat, illetve az ennél nemzetközi téren is sokkal híresebbé vált Vasgárda – komoly pozíciókat vívhatott ki a román társadalmon belül, olyannyira, hogy amikor eljött a második világháború során a kedvező alkalom, át is tudta venni a hatalmat. Két másik, a román társadalom szélén található politikai irányvonallal hasonlítja össze két speciálisan erről szóló fejezetben a szélsőjobb sikerességének titkát: a szocialista és a kommunista politikai mozgalmakéval. Míg a romániai szocialisták az első világháborút követően súlyos szakadáson mentek keresztül, a kevésbé radikális vonalukat magába olvasztotta a Nemzeti Liberális Párt, a radikálisabbak pedig egyre inkább elszakadtak a román társadalom fő erőitől, addig a kommunisták sosem álltak szoros együttműködésben ezen erőekkel, sőt, nemzetköziségük – és a nemzetközi kommunista mozgalomban játszott alárendeltségi szerepük –, a külföldi doktrínák kritika nélküli átvétele, melyek a romániai realitásokra láthatóan nem voltak alkalmazhatóak, valamint szembenállásuk a kor román nacionalizmusával nem tették őket alkalmassá arra, hogy önerőből valaha is hatalomra kerülhessenek. Más volt a helyzet azonban a szélsőjobbal, mely sikerét elsősorban annak köszönhetette, hogy témáinak nagy része jól beágyazódott a kor társadalmába, értelmiségi- és munkás közegébe.

Míg a tanulmánykötetek esetében illik minden egyes írást lépésről lépésre ismertetni, ez monográfiák és szintézisek esetében inkább kontraproduktív, hiszen egy szintre emeli a kevésbé értékes vagy újszerű mondanivalót a kiemelkedő részekkel, ezért külön-külön tartom érdemesnek kiemelni a kötet egy-egy különösen jól sikerült fejezetét, és egyes gondolatait. Véleményem szerint kimondottan jól sikerült rész az a fejezet, amelyben a szerző a „demokrácia kritikájában” érzékelteti a szélsőjobb eszmék előretörésének a sikerét. Több fejezetet szán a legionárius gondolkodásmód és elvrendszer kapcsolataira és kölcsönhatásaira, egy sor társadalmi, eszmei és gyakorlati fogalomra, intézményre és a társadalmi életet meghatározó jelenségre. Ezek közé tartoznak többek között a román ortodox (pravoszláv) egyház és vallásosság, a munkásság életkörülményeinek szociális szempontból történő megközelítése, a román nacionalizmus mítoszai – esettanulmánya ennek kapcsán az 1848-as forradalom újraértékelése – valamint az ideológiai „nagy testvér”, a német nemzetiszocializmus, melynek eszmerendszerét a legionárius mozgalom nem vette át ugyan, de sikerét nagy figyelemmel követte és némiképp modellnek is tekintette. A kötetnek e részei

elsősorban eszmetörténeti szempontból érdekesek, a szerző Codreanu, *Nae Ionescu* és több más, meghatározó legionárius vagy szimpatizáns szövegein keresztül érzékeltet és elemez. Különösen megragadta a figyelmemet *Mihai Polihroniade* azon gondolata, amely Románia jövőjét az urbanizációban, az országos politikává váló iparosításban látta, és aminek nézete szerinti legfontosabb akadályát, a városok nem román nemzetiségű többségének kérdését tudatos elrománosítással, betelepítéssel tervezte volna megoldani. A gyakorlatban nagyon hasonló folyamat ment végbe a román szocializmus évtizedeiben, és felmerül az a gondolat is, mennyire ismerhették a román kommunista döntéshozók elődjeik ádáz ellenségeinek gondolatvilágát.

Egy másik rész, amelynek kidolgozása nagyon jól sikerült, II. Károly király diktatórikus rendszerének felépítése. Rengeteg szintézisben dolgozták fel ezt a rövid, de jelentős következményekkel járó időszakot, de általában más aspektusokat emeltek ki, mint a közigazgatási és egyben politikai-területi beosztás újraszervezése. Ilyen esetekben kiindulópont szokott lenni II. Károly személyiségének elemzése, sokszor feldolgozták az új, ún. „karlista” alkotmányt is, de Müller Florin könyve az első, amelyben a közigazgatás átszervezéséről ilyen részletességgel olvastam. A király olyan korporatív rendszert igyekezett létrehozni, amely kiterjedt az ország gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életének minden szegmensére – ezt dolgozta fel levéltári források alapján, a legmesszebb menő részletességgel Müller. Sok szempontból ez az újfajta megközelítés alkalmas arra, hogy árnyalja a királyi diktatúráról alkotott képet, például annak a ténynek a tükrében is, hogy a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt helyi szervezetei a közigazgatásban igenis együttműködtek a király által létrehozott tömegpárttal, a Fronttal. Különösen érdekes és értékes a mód, ahogy nemcsak a megvalósításait, hanem a működési gyengeségeit is elemzi a rendszernek. Amennyiben valaki szelektíven, nem az egész könyvet, hanem csak egyes részeit szeretné elolvasni, ezekben a fejezetekben található kétségkívül a legtöbb új információ a román történetírás szempontjából nézve.

A kötet legutolsó egysége a királyi diktatúra bukását követő időszakot tartalmazza, kezdve az Antonescu-legionárius hatalomátvételtől, egészen 1944-ig, Antonescu bukásáig. Mivel a legionárius diktatúra, illetve az ezt követő Antonescu-féle kormányzás történetét sokan feldolgozták már, román és külföldi szerzők egyaránt, csak annyit érdemes megjegyeznünk, Müller szemmel láthatóan sokat ad arra, hogy megmutassa, az eseményeket részleteiben ismeri. Ebből a szempontból kiemelten jól sikerült a legionárius felkelés háttéreseeményeinek és történéseinek leírása. Különösen megragadó volt számomra az értékelés objektivitása, amikor például a transznisz-

riai légerek működtetését a szerző a rendszer agresszív antiszemitizmusából fakadónak látatja, a zsidóság megsemmisítését pedig tervszerűnek. Ma-napság még jelennek meg Antonescut mentegető munkák, úgyhogy ennek tükrében is értékelendő a szerző álláspontja.

Összességében véve a kötetről elmondható, hogy két irányvonalat igye-kezett követni: egyrészt vázlatosan ismertetni a két világháború közötti ro-mán politikai élet főbb jellemzőit, másrészt pedig kiemelten próbálja ke-zelni a szűkebb értelemben vett témát, a legionárius mozgalom jellemzőit. A kettőt nem különíti el tervszerűen, az utóbbi beágyazottsága az előbbibe nincs erősen körvonalazva, inkább egybefolyik. Lehet, hogy ez a szerző spontán stílusából fakad, vagy tudatosan érzékeltetni szándékszik azt, hogy a szélsőjobb gondolatvilág nem jelentett radikális törést a kor általános tár-sadalmi értékrendjéhez képest: a végeredmény ugyanaz. A szerző állítása-iban, megfogalmazásaiban is határozott, és e tekintetben saját egyéni gon-dolatait fejezi ki, minimális a külső behatás. Ugyanakkor megfogalmazásait dokumentációra alapozza. A nagy mennyiségű jól dokumentált forrásanyag mindenképpen a szerző hatalmas ismeretanyagát dicséri. Hozzátehetjük: nem véletlenül lett egyetemi tanár a szerző meglehetősen fiatalon.

Összességében véve elmondható, hogy jól dokumentált munkával állunk szemben, amely megérdemli, hogy bekerüljön a tudományos információ nemzetközi körforgásába.

Florin Müller: *Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944* (A román politika átalakulása 1938 és 1944 között). Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2015. 409 o.

Lakatos Artur

François Mitterrand és az *exception française* (francia kivétel) alapelvei

Mitterrand 1989/1990-ben folytatott Németországgal kapcsolatos politikája ma is rendkívül vitatott a szakemberek körében. Miközben néhány történész azzal igazolja a francia elnök német újraegyesülésre vonatkozó szkepticizmusát, hogy ezzel időt akart nyerni arra, hogy belefoglalja ezt az európai integráció folyamatába, mások úgy értékelik Mitterrand hozzáállását, mint kísérletet arra, hogy lelassítsa, vagy akár akadályozza a német unionista törekvéseket. Már az alcím is jelzi, hogy *Angelika Praus* elsősorban François Mitterrand azon álláspontjait érinti, melyek a hidegháborúra, az NDK-ban zajló békés forradalomra, valamint a német újraegyesítésre vonatkoznak.

A következő kulcsfontosságú kérdések fordulnak elő a könyvben: Miért látogatott Mitterrand 1989 decemberében a halálra ítélt NDK-ba? Miért utasította vissza a francia elnök Helmut Kohl meghívását, hogy közösen sétáljanak át a Brandenburi kapun? Mitterrand 1984-ben még kéz a kézben állt Helmut Kohllal a verduni katonai emlékmű előtt. Így a politikai protokollon és szimbolikán túl felvethető a kérdés, hogy pár év múlva a francia elnök miért taktikázott a német újraegyesítés kapcsán, és ezzel egyidejűleg miért erőltette annyira az euró bevezetését?

Franciaországnak a német egyesülési folyamattal és az 1989–1990-ben végbemenő átalakulásokkal kapcsolatos külpolitikája továbbra is arra ösztönzi a szakértőket, hogy még ma is több „miérttel” kezdődő kérdést fogalmazzanak meg e témakörben. Pontosan e tudományos viták mentén halad Angelika Praus is, aki könyvében összefoglalja a tárgykörben ismert történelmi és politikai körülményeket, de anélkül, hogy akár egyetlen újabb bizonyítékot is felsorakoztatna eszmefuttatásában. A szerző ugyanakkor Mitterrand magatartásának és Németországra vonatkozó külpolitikájának újszerű értelmezését nyújtja az olvasónak. Leíró és elemző munkájában Praus elsősorban az eddigi francia, német és angol nyelvű szakirodalomra támaszkodik. Így például bevonja *Ulrich Lappenküper* vizsgálódásait,

amely könyv formájában 2011-ben jelent meg a „Mitterrand és a németek” címmel. Lappenküper átfogó áttekintést kínál az ügyben.

Praus hangsúlyozza, hogy Mitterrandot erőteljesen befolyásolták de Gaulle politikai kategóriái. *Brigitte Seebacher* már a könyv előszavában kiemeli Mitterrand régimódi gondolkodási stílusát. Hat összetevővel lehetne körvonalazni ezt az észjárást: az emberi és polgári jogok védelmezőjeként befolyásolt önkép; a hitleri Németországgal való hősies ellenállás mítoszának továbbéltetése; a második világháborúban győztes nagyhatalmak körébe tartozó igény fenntartása; független kül- és belpolitikai irányvonalak kiépítése; az Európai Közösségben való dominancia igénye, ugyanakkor a központosított nemzetállami keretek további megerősítése.

Praus rámutat arra, hogy a francia elnök politikai elgondolásai sebezhetőkké váltak a nyolcvanas évek folyamán, s az 1989/90-es események során minden tényszerű alapjukat elveszítették. A Mitterrand által követett külpolitikai vezérelv az *exception française* gondolata volt. Praus könyvének sajátossága abban áll, hogy a mitterrandi hozzáállást összetett történeti keretben tárgyalja. Fejtegetéseinek a kulcsszava „a francia kivétel” nevű koncepció, a hivatalos francia nézet, amely szerint országuk nemzeti egységéből és történelmi nagyságából kifolyólag egyediséget reprezentál az egész világon. A szerző véleménye szerint, e feltevés gyökerei a XVII. és a XVIII. századból eredeztethetők. Később az elgondolás újra átalakult, és a gaullista „résistancialisme” mítoszon keresztül élt tovább, amit Mitterrand is átvett, annak ellenére, hogy a szocialista politikus nem rendelkezett semmiféle legitimitással de Gaulle részéről. Ezek után az új elnök gyakorta hivatkozott a teljes függetlenség elvére s országa kiválóságára, bár a „trente glorieuses” (Franciaország politikai-gazdasági eredményekben gazdag és 30 éves dicsőséges korszaka ekkor már rég a múlté volt) s közben az „exception française” alapjai már úgyszintén erősen megrendültek (105.). Mitterrand továbbra is ragaszkodott a de Gaulle által létrehozott védelmi doktrínához, habár központi eleme, amelyre az egész épült, vagyis az atombomba birtoklása ekkorra nagymértékben veszített jelentőségéből a nemzetközi külpolitikában (408.). Európa szerepe fokozatosan jól látható elsőbbséget kap a Párizsból irányított diplomáciában (118.).

Az a tény, hogy a karrierista Mitterrand többször váltott élete során egyik politikai hivatalból a másikba, amíg végül a legmagasabb tisztségbe került, egyáltalán nem titok ma. Praus elsősorban azért bírálja az államférfit, mert habozás nélkül átvette, folytatta és tovább erőltette a Charles de Gaulle-féle elavult politikai elgondolásokat. Mindezt figyelembe véve a szerző szerint feltételezhető, hogy amikor az új elnök hivatalba lépett, egyáltalán

nem törekedett arra, hogy saját elképzeléseit érvényesítse. Sőt Mitterrand és stábjja nem pusztán elmulasztotta alkalmazni a máshol jól bevált gazdasági modelleket a saját hazájában, de arra sem volt nyitott, hogy kellőképpen feldolgozza a Vichy rendszer súlyos politikatörténelmi örökségét; így a német szomszédokkal való történelmi megbékélés továbbra is igazi kihívást jelentett mindkét félnek. Az efajta konzervatív-centralista vonal elemzése alapján megállapítható, hogy a francia elnök nem figyelte elég következetesen az 1989/90-ben párhuzamosan zajló és immár mindkét német államot érintő eseményeket. Mitterrand a német újraegyesülés folyamatát francia hatalmi ügyként kezelte, és mindent elkövetett azért, hogy diplomáciai eszközök segítségével sarokba szorítsa Bonnt, ilyen módon kívánva kicsikarni mindenféle engedményeket Párizsnak és szövetségeseinek. Mindebben hamar szomszédos partnerekre is talált, hiszen nem egy állam még csak kezdte felismerni, hogy Bonn a tényleges jóváhagyást is megkaphatja Moszkvától és Washingtontól Németország újraegyesítéséhez.

Az 1989/90-es fordulat után a külpolitikai viszonyok teljes egészében megváltoztak, és Franciaország politikai-történelmi súlya még jobban leértékelődött. Így lassan elfogyott a hivatalnokok energiája a Mitterrand hagyományörző gondolkodásmódjából eredő sorozatos hibák kiküszöbölésére és ellensúlyozására. Kohl csak azért engedett a Mitterrand-féle diplomáciai harapófogónak, mert nagyon jól tudta, hogy amennyiben nem hajlandó bizonyos egyezésekre, Párizs veszélyeztetheti a kialakulóban lévő német egységet. Más történelmi véleményekkel szemben, Praus szerint a gaullista szocialista nem „realista látnok” volt, hanem „fatalista” (189.). Így elképzelhető, hogy Mitterrand valamilyen szinten megrekedt „a múltban”, hiszen mindvégig hangot adott Németországgal kapcsolatos „történelmi féllelmeinek”, ami minden diplomáciai taktikázás mellett mégiscsak nagyban befolyásolta aktuálpolitikai döntéseiben (218.). A francia elnök meg sem próbálta megérteni a németek önrendelkezéshez való jogát és azt a tényt, hogy az újraegyesített Németországgal az európai stabilitás is új alapokra helyeződik. Mitterrand a második világháború utáni status quo fenntartásáért küzdött, amely a két német állam további elkülönülésének megőrzését jelentette. A nyugati német diplomáciának mindez komoly gondot jelentett, és elképesztő erőfeszítéseket tettek a francia szomszéd megnyerése érdekében. Mitterrand csak az NDK-ban lezajlott 1990-es márciusi (Volkshammer) választások után kezdte megérteni, hogy újabb figyelmeztetést kapott a „megkerülhetetlen” sorskérdést illetően (257–265.).

A francia elnök még az 1990/91-es fordulat után is fenntartotta magának a „francia kivétel” illúzióját, és úgy gondolta, hogy mindezzel fenntartható

Párizs presztízse a nemzetközi kapcsolatokban. Franciaország európai politikáját ekkor még mindig az egyensúlypolitika jellemezte (199.). Mitterrand úgy vélte, hogy az Európai Monetáris Unión belül egy olyan Németország, amely kényetlen lesz feladni az erős márkát, sokkal hátrányosabban indul az új versenyben, mint Franciaország. Mindazonáltal a Maastrichti Szerződés nem erősítette meg a francia kivétel alapelvét, hanem pont ellenkezőleg, gyengítette az emberek nemzeti identitását és a gazdasági válság is mélyült az országban (338–370). Valójában Mitterrand utódai kísérték rendre a francia kivétel elvének néhány alkotórészét a sírba. A „francia kivétel” fogalmkörének teljes lezárása még a mai párizsi vezető politikusoknak is nehezebbre esik, mivel 2013-ban maga François Hollande elnök is újra megerősítette valamilyen formában a koncepciót. Szerinte „Franciaország egyedülálló nemzet. Ez több mint hősiesség múlt, ez egy projekt”. Praus egyértelműen felvázolja, hogyan működnek a francia önértelmezés bizonyos vetületei, amelyek mind a mai napig kihatnak a diplomáciai életre, így az olvasó megértheti, hogy miért vannak Párizsban továbbra is önmaga által kovácsolt nehézségei olyan napjainkban zajló szerteágazó folyamatokkal, mint az európai integráció és a globalizáció.

Bár Praus történelmi áttekintése átfogó, figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a francia forradalom elveinek állandó felidézése – szabadság, egyenlőség és testvériség – aligha egyeztethető össze a XIX–XX. században rohamosan növekvő gyarmatosító hatalom igyekezteivel, hiszen e korszakban máig is ható hibák keletkeztek. Mindazonáltal a francia újkor történetében a szerző sikeresen azonosítja a történelmi valóságot és a francia központi hatalom állandó s kifinomult mitizáló kísérletei között feszülő ellentétet. Ebben a kontextuális környezetben tűnik fel Mitterrand, akit Praus kizárólag a történészek és a kortárs szemtanúk állításai alapján jellemez.

A könyv szerkezete jól kiegyensúlyozott, öt fő fejezetből áll,¹ melyek „a francia kivétel” koncepció köré épülnek. Az I. és III. rész valamivel hosszabb, mint a többi. Az utolsó fejezet (V) Franciaország belső válságára és Európában megváltozott szerepkörére utaló időszerű témakörökkel foglalkozik (444.). A szerző záró megjegyzései a könyvben bemutatott érvrendszer rövid összefoglalóit tartalmazza, azaz végkövetkeztetéseit. Ezt követi egy nagyon hasznos rövidítési jegyzék és bibliográfia. Az irodalomjegyzék elsődleges és másodlagos forrásokra tagolódik.

1 Brigitte Seebacher Előszava után Angelika Praus Bevezetője következik. Az öt fejezet főcímei a következők: I. A „francia kivétel” Charles de Gaulle és Franciaország nagysága; II. François Mitterrand: folyamatosság a változó világban; III. Franciaország és az 1989/90-es fordulat éve; IV François Mitterrand a változó világban, melyben a „francia kivétel” megmarad; V. Mitterrand utódai és a „francia kivétel”: részletekben törlesztett búcsú.

Praus meggyőződése, hogy a francia politikai vezető az 1989/90-es fordulat alapos megértése híján elszalasztotta azt a lehetőséget, hogy továbbra is behatóan alakíthassa az európai politikai platformot. Bár maga a szerző nem jellemez közvetlen módon, időközönként meglehetősen egyoldalú leírásokat használ Mitterrand kapcsán, amelyek nem egyszer átcsapnak negatív irányba, mivel fő összehasonlítási alapként de Gaulle személye szolgál. A francia elnökkel kapcsolatos jellemző leírások néhol annyira hasonlóak, hogy ismétlésként hatnak, ami nagyban gyengíti az érvelés hatékonyságát. A vaskos könyvet még akkor is megéri átolvasni, ha valaki nem oszthatja Praus minden nézetét, mert a francia források alapján, amelyeket a szerző a lábjegyzetekben kitűnően lefordít, több különleges és meglepő részlettel találkozhatunk. Másfelől éppen ezek a pedáns fordítások növelik a mű terjedelmét és értékét.

Angelika Praus, *Das Ende einer Ausnahme. Frankreich und die Zeitenwende 1989/90*, Marburg, 2014, Tectum Verlag, 539 o.

Eperjesi Zoltán

Engedelmeskedni és alkotni.

A chilei jezsuiták és a politika Frei, Allende és Pinochet kormányzata idején

Antje Schnoor, a münsteri Westfälische Wilhelms-Universität tudományos munkatársa 2014-ben védte meg a chilei jezsuiták 1962 és 1983 közötti történetét feldolgozó doktori disszertációját. A munka nem csak a hazai tudományos közvélemény által jóformán ismeretlen téma miatt figyelemre méltó. A szerző, a történet megjelenítéséhez olyan módszertanilag átgondolt kreatív elbeszélésmódot talált, melynek alkalmazása minden egyháztörténeész számára új impulzusokat adhat.

Európában a latin-amerikai-katolikus egyházzal kapcsolatban az Argentinából érkező Jorge Mario Bergoglio pápává választásáig jóformán csak az úgynevezett felszabadítási teológiával kapcsolatos viták keltettek érdeklődést. E távoli és exkluzív jelenség egyébként terjedelmes (és belterjes) teológiai diskurzusa azonban alig érintette a *miliót*, amelyre a felszabadítás teológiája reflektált. A történeti kontextus a hittudósok vitájában marginális volt és az is maradt.

A disszertáció tárgya, hogy a chilei jezsuiták, elsődlegesen a szociális kérdés kezelésére létrehozott központjuk, a *Centro Bellarmino*, és az általa kiadott *Mensaje* című lap jezsuitái milyen politikai irányt képviseltek, és miként próbálták elképzeléseiket a politikai és az egyházi színtereken érvényesíteni. A vizsgált időszak Eduardo Frei kereszténydemokrata politikai választási győzelmétől a szocialista Salvador Allende megválasztásán át Augusto Pinochet katonai diktatúrájának első évtizedét öleli fel.

Schnoor kiindulópontja, hogy törés és kontinuitás csak akkor ragadható meg, ha a vizsgálat átível a politikai cezúrákon. Az aktuális hozzáállás csak a hatások és ellenhatások rendszerében, a történeti fejlődés konkrét összefüggéseiben válik érthetővé. A jezsuiták szerepét és a *Mensaje* diskurzusát ennek megfelelően csak a chilei politikatörténet több szakaszát átfogó időben lehetséges feltárni. Középhosszú perspektívában, egy konkrét vallási aktor vizsgálatával már tiszta tendenciák is megragadhatók.

A munka központi gondolata, hogy a jezsuiták politikai állásfoglalásai és cselekvései csak a renden belüli engedelmisségi elképzelések változásával összefüggésben értelmezhetők, amit a II. Vatikáni Zsinat és a XXXI. általános rendgyűlés (1966) eredményezett. Az ignáci engedelmisség-fogalom problematikussága intenzív vitához, a teológiai gondolkodás változásához vezetett. Az intézményesült katolikus egyházat szigorú hierarchikus struktúra jellemzi. Az autoritás és az engedelmisség alapvető norma, utóbbi a jezsuita szerzetesi habitus cselekvést is meghatározó központi eleme. Ezt figyelembe véve, a gyakorlat vizsgálatakor elsőként a normát, illetve a norma értelmezését kell megértenünk. Csak ez után következhet a norma által meghatározott elképzelések kivitelezésének értékelése, ami a körülmények függvénye, azaz hatalmi kérdés is, nem csupán vallási probléma. Az engedelmisség vallási mozzanata a cselekvés lehetőségein túl a cselekvés céljával is összefüggésben áll. Az engedelmisségről zajló viták eredményeként a jezsuiták számára a norma az emberek javára végzett szolgálatként tűnt fel: a társadalmi igazságosság melletti kiállás az engedelmisség megélésének új formájaként jelent meg.

A társadalmi igazságosság kérdése körül egyre erősebb volt az a nézet, hogy a Társaságnak világszerte aktívan részt kell vennie a társadalmi igazságtalanság elleni küzdelemben. Ezt a törekvést erősítette meg a XXXII. általános rendgyűlés (1974) határozata: „*Küldetésünk ma: a hit szolgálata és az igazságosság előmozdítása*”. (A szegények iránt való elköteleződést nem a XXXI. általános rendgyűlés tette alapelvvé. A rend belső fejlődését tekintve ennél korábbi a nyitány. A feladatok hierarchiájának átrendeződése csak a *longue durée*-ben értelmezhető és alapvetően Jean-Baptiste Janssens generalátusához, az 1949-ben a szociális apostolkodásról kiadott körleveléhez köthető.) Az igazságosság előmozdítása és az engedelmisség kérdése a latin-amerikai egyházak esetében sajátos módon fonódott össze. A mérhetetlen nyomor tapasztalatából fejlődött ki a felszabadítás teológiája, mint az evangélium és a társadalmi problémák teológiai reflexiója, melynek kidolgozásában számos jezsuita játszott meghatározó szerepet. E nézetek alapvető hatást gyakoroltak a Latin-amerikai Püspöki Konferencia (CELAM) döntéseire. A latin-amerikai püspököknek 1968-ban, a kolumbiai Medellínben tartott konferenciája kijelentette, hogy „*az igazságtalan helyzetet intézményesített erőszaknak lehet tekinteni*”, s hogy ez a politikai és társadalmi struktúrákban „*mélyreható változásokat eredményező merész újításokat*” követel.

Ebben az összefüggésben jelentek meg a jezsuiták nyilvános – elsősorban a *Mensaje* című lapban publikált – állásfoglalásai. Ez újabb tényezőt

von be az elemzésbe, a lap állásfoglalásainak helyi egyházi fogadtatását. Ezt vizsgálva Schnoor a chilei katolikus egyház – elsősorban a püspöki kar – általános hozzáállására kérdez rá. Miről tudósít a chilei jezsuiták története, ha a chilei katolikus egyház történetét akarjuk megragadni?

A chilei egyház – állapítja meg – a többi latin-amerikai országhoz képest korábban és bátrabban fordult a szociális kérdés felé. A fennálló állapotok fenntartásában érdekelt konzervatív politikai erők iránt is sokkal kevésbé köteleződött el, mint a környező országok egyházai. Nem függetlenül a helyi adottságoztól: Chilében erős kereszténydemokrata párt (*Democracia Cristiana*, DC) működött – az Eduardo Frei vezette formáció programjára jelentős hatást gyakoroltak a jezsuiták –, és nagyobb nyitottsággal fordult a társadalmi reformok felé mint a térség konzervatív pártjai. Az erőteljes szociális programmal fellépő és nyílt egyházi támogatást élvező befolyásos kereszténydemokrata párt chilei jelenléte Latin-Amerika korabeli történetének egyedi jellegzetessége.

A kereszténydemokraták egységes egyházi támogatása 1967 táján kezdett megbomlani. A *Mensaje* köre egyre elégedetlenebb volt a kormány reformjaival. A következő években a szocialista programhoz egyre közeledő álláspontot képviselt, és 1970-ben üdvözölte Allende választási győzelmét. Bár a püspöki kar sem kampányolt a szocialista pártszövetség, az *Unidad Popular* (UP) ellen, de mivel osztotta az Allende kinevezésével kapcsolatos alkotmányos aggályokat, a politikai logika szerint a szocialisták ellenfeleinek oldalára került. Így állt elő az a helyzet, hogy a kormányzat részéről a *Mensaje* körét már önálló egyházi aktorként tartották számon és állásfoglalásaikat egyházi legitimációként értelmezték. Ez a chilei jezsuita tartományon (provincián) belül is feszültségeket okozott, hisz nem minden rendtag osztotta a lap szerzőinek véleményét. Bár a *Mensaje* a stabilitás érdekében a szocialisták és a kereszténydemokraták közötti dialógus érdekében foglalt állást, amitől a Keresztények a Szocializmusért (*Cristianos por el Socialismo*, CpS) – szintén a jezsuiták közreműködésével létrejött szervezete, az Allende mögött felsorakozott UP pártszövetség tagja – elzárkózott, a *Mensaje* számos kérdésben az utóbbival nyilvánvalóan azonos nézeteket képviselt. Együttesen konfrontálódtak a felszabadítás teológiájából levezethető forradalmi erőszak igazolásának vádjával.

Az erőszak alkalmazásának elméleti lehetősége az intézményesült igazságtalanságot fenntartó/teremtő *strukturális erőszak* problémakörében merült föl, mint a közjó érdekében a szeretet által legitimált forradalmi cselekvésmód. A *Mensaje* hasábjain ezzel kapcsolatban kibontakozó álláspont – „*Csak az erőszaktól fakadó [reaktív – B. G.] erőszak igazolható*” – két-

ségtelenül igazolni látszott a kortárs kritika indokoltságát. Azaz lehetett olyan értelmezési mező, melyben az e tárgyban megnyilatkozó jezsuiták dilemmája – ami alapvetően összeegyeztethetetlen maradt a katolikus doktrínával és ezért saját közegében meddő elméleti konstrukciónak bizonyult – az erőszakos akciók igazolását jelentette. Ezzel együtt tény, hogy a jezsuiták sohasem foglaltak állást konkrét erőszakos tettek mellett.

A feszültségek a CpS egyik alapítója, a jezsuita Gonzago Arroyo szerepvállalása körül csúcsosodtak ki és egy időre a püspökök és a jezsuiták közötti ellentétté fajultak. Lényegében arról szó, hogy Arroyo saját felfogásának – személyén túlmenően is – mennyire tud érvényt szerezni a renden, és azon túl, az egyházon belül is. A probléma az egyház feladatának eltérő értékeléséből fakadt. Hol van a határa a politikai elköteleződésnek? Az autoritás sérelme nélkül meddig lehet rugalmas egy hierarchikus szervezet? Hogyan lehet egyszerre érvelni a pártpolitikai aktivitással és a közjó iránti érdektelenséggel szemben?

A Mensaje jezsuitáitól eltérően az Unidad Popular győzelme az egyházban és azon kívül is sokak számára inkább veszélyt jelzett. A Kuba által kínált minta az UD hatalmi elitjének példát, mások – köztük egyháziak – számára aggasztó perspektívát jelentett meg. A püspöki kar mindezenre visszafogottan reagált a választás eredményére. Pontosabban ezt sugallja a téma irodalma, ami valójában a püspökök utólagos önértékelését tükrözi. Tény azonban, hogy számosan remélték, hogy a szocialista kormány elmélyíti a Frei által megkezdett szociális reformokat. A hierarchia álláspontjának vizsgálata azonban csak a felszín. Vizsgálata önmagában nem segíti elő a megértést és akár félre is viheti az értékelést. Hogy az eseményekről átfogó képet kapjunk, egy kevésbé vizsgált területet is be kell vonni a szemlébe. (Ezt teszi a szerző.) A chilei katolikus egyház tevékenysége csak a különféle – akár püspöki legitimáció nélkül működő – mozgalmak, egyházi szervezetek és a laikus hívők kezdeményezéseinek együttes vizsgálatával írható le. Csak együttes szemlélettel lehet vizsgálni az egyház akteur szerepét. Az egyház ernyője alatt több szereplő működik, akik a katolikus egyház heterogenitását jelentik meg. Ez az adottság az állammal való kapcsolatok megértésének a kulcsa. Joggal merülhet föl a kérdés, hogy az egyház e heterogenitása nem vallástörténeti megközelítéssel ragadható-e meg inkább? Nem a *stílusra* kellene-e irányítani inkább a fókuszot? Olykor úgy tűnik, mintha a katolikus egyházon belül az élet különböző területein egymással összeegyeztethetetlen felfogások és mentalitások ütköznenek. Schnoor ezt a diszkrpanciát úgy hidalja át, hogy a katolikus világegyházat, és azon belül is a chilei katolikus egyhá-

zat számos különböző, egymással is konkuráló kommunikációs közösség vagy milió strukturált összességeként értelmezi. A kutatási paradigmától való eltávolodás helyett olyan mátrixot épít fel, mely a recenzens számára leginkább a szerepelméletben ismert tipizálással írható le: a munkában a progresszív, a fragmentáló és a megküzdő szerepek állnak össze kreatív rendszerré. A különféle nézőpontok egyidejű alkalmazása során derül ki, hogy e nézőpontok – intézményes, társadalmi- és történeti adottságok által meghatározott funkcionális szerepek – sokkal inkább kiegészítik, mint ellentmondanak egymásnak.

Számos példát lehetne sorolni arra – miként azt a teológia- és dogmatörténet egymással versengő iskolái bizonyítják –, hogy a katolikus hiten belül sokféle teológiai megközelítés lehetséges. Latin-Amerika esetében a problémát nem is a szokatlan kezdeményezések, sokkal inkább az Európából közvetített minta és az európaiaktól eltérő viszonyok diszharmoníája jelentette. A Zsinat ajánlásainak helyi recepciója olyannyira a helyi közegekhez kötődött, hogy a teológiai reflexió óhatatlanul konfliktusba került az európai perspektívából autentikusnak tekintett hitértelmezéssel. Ezúttal, a megszokottól eltérő szerkezetben az evangéliumi ihletésű radikális kezdeményezések olyan meghökkentő programot eredményeztek, melyek néhány esetben a katolikus tanításba integrálhatatlannak látszottak.

A katolikus egyház társadalmi tanítása európai kontextusban született és arra a valóságra vonatkozott. A latin-amerikai teológusok ezzel kapcsolatos kritikája abból a felismerésből fakadt, hogy a '60-as évektől kibontakozó fogyasztói társadalom nem képes megérteni a latin-amerikai valóságot. A társadalmi igazságosság érvényesítéséhez az európai katolicizmus perspektívájából – a „létező szocializmus” tapasztalata miatt – a kapitalizmus korrekciója tűnt kívánatosnak és járható útnak, Latin-Amerikában azonban másként látszott a helyzet. A periférián a kapitalizmus tűnt javíthatatlannak és lényegénél fogva az evangéliummal ellentétesnek. Az európai ajánlások nem voltak alkalmazhatók a helyi viszonyokra; ezek speciálisan latin-amerikai választ kívántak. Olyan autentikus programot, amely *ipso facto* emancipál az európai teológia hegemoniájától. Ebben a kontextusban – a fejlett ipari országok és a harmadik világ aszimmetrikus függőség jellemzően marxista alapvetésű elméleteinek (pl. a dependencia-elmélet) mintájára – a felszabadítás teológiája az „európai teológiai imperializmus”-ra adott reakció. Ami – Rómából nézve – az európai teológia univerzalitásának megkérdőjelezését, azaz provincializálását jelent(het)te. Ezzel a háttérrel érthető, hogy milyen jelentősége van a felszabadítás teológiája megjelenésének a Jézus Társasága dekrétumaiban.

A küldetésből adódó velleitások és feladatok dilemmáját nem oldotta fel Pinochet 1973. szeptemberi katonai puccsa. A sok szempontból valóban kaotikus állapotok erőszakos felszámolását a jezsuiták és a püspökök is átmeneti megoldásnak tekintették. A kritika nem a hatalomátvétel jellegré irányult, hanem arra, hogy a hunta nem tért vissza a demokratikus viszonyokhoz. (A *Mensaje* hozzáállásának értékelését nyilván a cenzúra is nehezíti.)

A *Mensaje* került az erős kifejezéseket, cikkeiben a püspöki kar akkori (kritikus) állásfoglalásainak terminológiáját vette át. A helyzetet a szavak és a tettek közötti határozott aszimmetria jellemezte – pozitív értelemben. Azaz keveset beszéltek és sokat tettek. Jezsuita részről ilyen a Raúl Silva Henríquez, Santiago érseke által létrehozott Békebizottság munkájába való bekapcsolódás, a *Mensaje* olvasói rovata, mely az eltűntek és hozzátartozók közötti kapcsolat megteremtését szolgálta, a börtönpasztoráció, vagy az üldözöttek bűjtatása, menekítése. 1973 végétől kezdve egységesebb a hierarchia és a jezsuiták hangja, a kapcsolat már a puccs előtt érzékelhetően javult. Amikor a püspöki kar 1974-ben a megbékélés érdekében nyilvánult meg és ezért több oldalról is kritika érte, a *Mensaje* kelt védelmére, erősítve a püspökök tekintélyét, engedelmességre intve a híveket. (Amit magukra nézve korábban már meghaladottnak ítélték...) Az eltérő pozíciókból adódó lehetőségek párhuzamos érvényesülését és interakcióját a katonai diktatúra időszakában leginkább az állam és az egyház konfliktusának egy 1975-ös esete szemlélteti. Néhány pap, köztük két jezsuita, a militáns baloldal néhány tagjának külföldre szökését segítette ekkor, amiért letartóztatták őket. A tettükkel kapcsolatos egyházi reakciók az egyházi szereplők államhoz való viszonyának pozícionális meghatározottságáról tanúskodnak. Henríquez érsek nem legitimálta a lefogottak törvénybe ütköző cselekedetét, de az evangéliumból levezethetőnek tartotta. Felszólalt az emberi jogok ügyében, a megszőktetettek kiadatásával szemben. Mint a chilei egyház feje respektálta az állam jogrendjét, miközben elvárta, hogy ismerjék el az egyházat, mint független intézményt. A *Mensaje* jezsuitái relativizálták a pozitív állami jogot, mint amin az evangélium szellemében túl lehet lépni, és jogosnak ismerték el a papok tetteit. Az érsek kritikáján annyiban léptek túl, hogy felhívták a figyelmet a kiadatás lehetséges következményeire. Megtehették, hisz szervezetként nem álltak olyan viszonyrendszerben az állammal, mint az érsek.

A politikai szituációra és a hierarchiához való viszonyra reflektál a *Mensaje* öndefiníciója is. A lap 1951-es alapításakor a *Keresztény üzenet a világnak a mából* alcímmel jelent meg. 1966-ban a hierarchiával való konf-

liklust és a zsinat pluralizmusát tükrözi a változtatás: *Egy egyházi üzenet a világ számára*. Ebben az időben a lapot a rendtagok részéről is számos kritika érte, azt a lapot egyébként támogató José Aldunate provinciális sem tekintette hivatalos provinciai periodikának, hanem egy irányzatnak, amivel nem kell, hogy mindenki feltétlenül azonosuljon. Pedro Arrupe rendfőnök ennél kötöttebb álláspontot képviselt: jelezte, hogy a *Mensaje* ugyan nem hivatalos lap, de mivel a Jézus Társaság lapja, nem állhat szemben a püspökökkel. Az egység Pinochet puccsát követően valósult meg, bár ekkor is voltak püspökök, akik kritizálták. Mégis, amikor 1975-ben a katonai rezsim be akarta tiltani, az egész püspöki kar a lap mellé állt. 1981-ben, a lap 30 éves jubileumán több püspök is a keresztény és nem *egy* keresztény üzenet közvetítőjeként minősítette. A támogatás nem csak elvi, hanem funkcionális jelentőséggel is bírt: a püspöki kar a lapnál jobban ki volt szolgáltatva a rezsim nyomásának, a kormány számára elfogadhatatlan püspökjelölteket Chile szentszéki követe jobbra sikerrel vétőzta, a rendszer iránt lojális püspökök kinevezésére is sor került.

Antje Schnoor egész munkája meggyőző érv a mellett, hogy az egyház politikai akteur szerepe csak a kapcsolatok és interakciók rendszerében értékelhető. A hierarchikus tagozódás nem teszi egyöntetűvé a tartást, az csak a lehető legtöbb szereplő bevonásával és párhuzamos vizsgálatával magyarázható. Ennek leírásához a szerző olyan dinamikus struktúrát alkotott, melyben minden egyes elem a másikkal kapcsolatban találja meg rendszertani helyét. Ez teszi lehetővé, hogy az aktivitást, a cselekvés irányát és a követendő magatartást mindvégig az adottságok adta lehetőségeket figyelembe véve elemzi. Ez a következetesen érvényesített nézőpont a dolgot kimagasló erőre emeli.

A kötet magyar nyelven való megjelentetése nagy hasznára volna a magyar történettudománynak – nem csupán egyháztörténeti relevanciája miatt.

Antje Schnoor: *Gehorchen und Gestalten. Jesuiten und Politik in Chile unter Frei, Allende und Pinochet. (A chilei jezsuiták és a politika Frei, Allende és Pinochet kormányzata idején). Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.). Vorgelegt von Antje Schnoor aus Herdecke, 2014. 447 o.*

Bánkuti Gábor

Az indiai légierő Banglades felett 1971-ben

Az India és Pakisztán közötti, súlyos konfliktusokkal terhelt rivalizálás 1947-es függetlenné válásuk óta folyamatos. Több helyi háború mellett sok kisebb határincidens is zajlott már a két ország között. Ráadásul mivel India 1974 óta, míg Pakisztán 1998 óta atomhatalom, ezért a térség regionális konfliktusai globális kockázati tényezőt is jelentenek.

A recenzió témájául választott kötet a Banglades – a korábbi Kelet-Pakisztán – függetlenné válásával végződő, 1971-es indo-pakisztáni háború keleti hadszínterének repülőeseményeivel foglalkozik. Ez a mindössze 13 napig tartó háború volt az egyetlen, mely nem Dzsammu és Kasmír miatt robbant ki a két ország között és melynek során nem nyugaton zajlottak a fő hadműveletek. A keleti hadszíntéren a helyi, bengáli felszabadító erők, a Mukti Bahini március óta zajló küzdelmének támogatására bevetett indiai csapatok 1971 decemberében vívott két hetes mozgóháborúja a (nyugat-)pakisztáni haderő itt állomásozó részének teljes vereségével és megadásával végződött. A háború következményeként a korábbi Kelet-Pakisztán Banglades néven függetlenné vált. Hogy Pakisztán számára a riválistól elszenvedett, súlyos presztízvesztéssel járó katonai vereség mellett milyen mélyre ható következményekkel járt Kelet-Pakisztán függetlenedése és elvesztése, azzal kapcsolatban elég megemlíteni, hogy az ország a jelentős területi veszteségekkel együtt ekkor elvesztette 1971-es lakosságának mintegy 50 százalékát is.

A mű két szerzője közül *P. V. S. Jagan Mohan* az indiai katonai repülés történetének legismertebb és legelismertebb szakértője. Szerzőtársa, *Samir Chopra* a City University of New York, Brooklyn College filozófiaprofesszora. Ma már az indiai szerzőpáros mindkét tagja az Amerikai Egyesült Államokban él (Mohan a közelmúltig Indiában lakott). Ez a második közös könyvük, első közös projektjük az 1965-ös indo-pakisztáni háború légi eseményeit dolgozta fel (ennek bevezetőjében szó esik arról is, hogyan került bele a repüléstörténeti kutatási projektekbe a szerzőpáros filozófus tagja).¹

1 P. V. S. Jagan Mohan–Samir Chopra: *The India-Pakistan Air War of 1965*. New Delhi, Manohar, 2005. 378 o. A kötetet ezt követően háromszor is újranyomták (2006-ban, 2009-ben és 2014-ben). Sajnos, bár a szerzők erre ígéretet tettek az első kiadásban, új adatok nem kerültek a későbbi kiadásokba, ezek változatlan szövegű újranyomások.

A mű előszavában és bevezetésében a két szerző kitért arra, hogy mely okok vezették őket a kötet megalkotására (természetesen a legfőbb ok az volt, hogy a konfliktus katonai repüléstörténetének részletes, objektív feldolgozása eddig nem történt meg). Fontos megjegyezni, hogy ez a mű csak a keleti hadszíntér eseményeit mutatja be, mert mint arra a szerzők utalnak a bevezetésben, a nyugati hadszíntér repülőeseményeiről egy később megjelenő kötetükben lesz szó. Ennek oka a terjedelem volt, hiszen az 1965-ös légi háborúnál jóval rövidebb idő alatt a hadviselő felek légierőiket hat évvel később sokkal intenzívebben alkalmazták és ennek részletes bemutatása, elemzése nem fért volna el egy kötetben.

A szerzőpáros az előzmények felvázolása során kitért azokra a gazdasági, társadalmi, politikai konfliktusokra, melyek végül a szakításhoz vezettek az egymástól 1500(!) km-re lévő két országrészben. Fontos megjegyezni, hogy a pakisztáni légierő személyi állományának is közel negyede bengáli volt, köztük számos kiváló, nagy tapasztalatú pilóta. 1971 tavaszán az egyre jobban éleződő helyzet miatt a bengáli származású pilótákat és műszakiakat is letiltották – erre sok esetben dezertálás a válasz, és csatlakozás az ellenálláshoz (bár nem minden esetben). A bengáli műszaki állomány és hajózók kiesése komoly érvágást jelentett a pakisztáni légierőnek (zömük a haderő nagy részével együtt Nyugat-Pakisztánban állomásozott letiltásukkor). A szerzők kitértek arra a fontos aspektusra is, hogy India passzivitása az 1965-ös konfliktus keleti hadszínterén és politikai vezetőik bengáliakra vonatkozó nagyon baráti hangú nyilatkozatai 1971-ben busásan megtérültek, mert a bengáli lakosság zöme a korábbi erős rivalizálás ellenére nem tekintett ellenségként Indiára. Kitértek az előzmények között az 1965-ös háború veszteségeinek pótlásával kapcsolatos kihívásokra, az elavult repülőgéptípusok felváltására, és emellett a saját fejlesztésekre is a források és lehetőségek függvényében. Ezzel kapcsolatban nem árt tudni, hogy az USA az 1965-ös háborút követően mindkét féllel szemben fegyverembargót vezetett be. Ez különösen Pakisztán számára volt problematikus, mivel korábban a haditechnikai eszközei túlnyomó többségét, így a harci repülőgépeit is az Egyesült Államokból szerezte be – ezt követően indult be a máig tartó szoros katonai kapcsolatuk és együttműködésük Kínával (de India is ezt követően fordult haditechnikai eszközbeszerzéseivel egyre fokozódó mértékben a Szovjetunió felé). A szerzők kitértek a hivatalosan 1971. december 3. és 16. közötti időtartamra datált háborút keleten megelőző indiai-pakisztáni összecsapásokra is, a repülő harccselekmények részletes bemutatását pedig december 4-ével kezdik, mely napon ezek megindultak keleten (a háború maga hadüzenet

nélkül december 3-án délután nyugaton, a pakisztáni légierő megelőző légi csapásaival indult, melyek az éjszakába is belenyúltak).

Az 1971. december 4-től 16-ig terjedő időszak keleti repülő hadműveleteiről a kiadvány nagyon részletesen beszámol, mindkét oldal elérhető forrásait felhasználva. A jó stílusban megírt szöveget visszaemlékezésekkel is színesítették, hogy olvasmányosabb legyen. Általánosságban a keleti hadszíntéren vívott légi háborúval kapcsolatban az alábbiak érdemesek a figyelemre. Az indiai légierő mintegy 2000 – egészen pontosan 2002 – harci bevetést repült keleten, és fontos szerepe volt a gyors sikerben (a hadjárat Dakka, a főváros elfoglalásával és a helyi pakisztáni fegyveres erők megadásával ért véget). A 2000 bevetés közel 30 százalékát légi célok ellen repülték, védő, illetve támadó bevetésként. Ehhez képest ellenfelük, a Tezgaon reptéren állomásozó, keleten egyetlenként jelen lévő pakisztáni F-86F Sabre század (a 14. repülőszázad) mindössze 30 bevetést repült, mielőtt a kifutópályák és gurulóutak szisztematikus és folyamatos rombolása teljesen a földre kényszerítette őket.

A hat évvel korábbi háborúban az indiai fél keleti passzivitását jól kihasználva a magányos pakisztáni 14. repülőszázad kiváló eredményességgel küzdött, és a körzet hatósugarakon belüli indiai reptereire mért légicsapásaival tucatnyi indiai repülőgépet semmisített meg, közöttük több drága Canberra bombázót. 1971-ben erről már szó sem lehetett. Ennek ellenére ez az egyetlen, F-86 Sabre típusú vadászgépekkel felszerelt repülőszázad 1971-ben is erőn felül teljesített (légi harcban két Huntert lelőttek, többet megrongáltak, közülük egy 60 találattal vergődött haza). Ők maguk három gépet vesztek légi harcban, két katapultált pilótájuk eltűnt, akiket minden bizonnyal meglincselte a bengáli lakosság. Az 1965-ös konfliktust követően ekkor vívták az indiai Hunterek és a pakisztáni F-86-osok az utolsó légi harcaikat. (Bizonyos körökben azóta is tart a soha véget nem érő vita, hogy a brit Hawker Hunter, vagy az amerikai North American F-86 Sabre volt-e a jobb gép.)

Fontos kiemelni, hogy a 14. repülőszázad gépeit kiválóan álcázta, ugyanis a nagyszámú, ellenük irányuló indiai bevetés ellenére egyetlen pakisztáni F-86-os sem pusztult el, vagy akárcsak sérült meg a tezgaoni reptér elleni légítámadásokban. Az indiai légicsapásokban csak néhány jól elkészített, csaliként kirakott Sabre utánzat semmisült meg, valamint három civil repülőgép (egy DHC-6 Twin Otter, és két – ENSZ tulajdonú – Pilatus PC-6 Porter). A 14. repülőszázad jelentős erőket kötött le, hiszen mint azt már korábban említettem, a hadszíntéren repült mintegy 2000 indiai harci bevetés harmadát ellenük hajtották végre. Fontos még kiemelni, hogy jelen-

tős számú Hunter bevetést is megakadályoztak, csapásmérés előtti sikeres elfogásukkal (a légvédelem vadászai nemcsak az ellenséges repülőgép lelövésével, megsemmisítésével érhetnek el sikert – az is siker, ha a harctevékenységükben meg tudják őket akadályozni). Tezgaon repterének egyébként erős volt a légvédelmi tüzérése is, mely kínai gyártmányú – szovjet másolat – 37 mm-es gépágyúból és 14,5 mm-es nehézgéppuskákból állt és ezek a fegyverek – lőszerkészletük jelentős részének kimerüléséig – jelentős veszteségeket okoztak a támadó indiai kötelékeknek.

Az indiai légierő nagyon hatékonyan használta a szovjetektől beszerzett új haditechnikai eszközeit: 46 találatot értek el Tezgaon repterének betonján (kifutópálya, gurulóutak) FAB–500 M–62 típusú, nagyon bevált szovjet bombákkal és ezzel használhatatlanná tették a repülőteret, a pakisztáni 14. repülőszázadnak az első napi légi harcok után megmaradt gépei többé nem tudtak felszállni. Az eredetileg leginkább elfogó szerepkörben bevetni tervezett, ezekkel a bombákkal repülő MIG-21-esek is különösen beváltak a földi célok ellen.

Mivel keleten a pakisztáni 14. repülőszázad semlegesítésével már nem jelentett veszélyt a pakisztáni légierő, India már a keleti harcok másnapján, december 5-én átcsoportosított két MIG–21-es repülőszázadot és jelentős, eddig reptérvédelemre alkalmazott légvédelmi tüzérést nyugatra (utóbbit is légi szállítással vitték át), illetve a bázisok feletti jelentős számú oltalmazó bevetéssel is felhagytak.

Az 1962-ben vívott, súlyos indiai vereséggel végződő indiai–kínai háborút követően India az északi szomszédja, Kína felé is tartalékolta erőit, azonban Kína nem avatkozott be a konfliktusba. Nem avatkozott be az USA sem, mellyel kapcsolatban szintén eléggé szkeptikusak voltak Indiában. Az amerikai 7. flotta közeledésekor a brit Hunterekkel felszerelt indiai 14. repülőszázad naplójából a szerzők idéznek is egy rendkívül érdekes megjegyzést, mely szerint „*az USA 7. flottája lassan közeledik, és mi készek vagyunk a fogadásukra*” (317. o.).

Ezt követően a keleti hadszíntéren az indiai légierő a földi harcok közvetlen támogatására koncentrálhatta erőit. Az 1965-ös háborúhoz képest jelentős változás volt a földi harcokat támogató bevetések esetében, hogy az egyes repülőszázadoknak előre kijelölt terület felett kellett működniük, nem pedig egyes célok ellen összefogottan. Így az adott térség földrajzi viszonyait is jobban megismerték, folyamatosan azonos terület felett működve.

A közvetlen harctámogatás mellett az ellenséges hátszországban a közlekedés blokkolása, vasutak, folyami átkelő eszközök támadása is a feladataik

közé tartozott, melyet szintén sikerrel oldottak meg (a térségben egy pakisztáni tábornok is egy légitámadásban elsüllyedt hajón sebesült meg).

Az egyéb bevetéseikkel kapcsolatban kiemelendő még, hogy indiai szállítógépek több éjjeli bombatámadást is végrehajtottak Dacka ellen, hogy ébren tartsák, kimerítsék ellenfeleiket. Ez azonban nemcsak katonai szempontból volt hatástalan, de a pontatlansága miatt nagyon súlyos tragédiát is okozott, mivel egy ízben a megcélozni szándékozott tezszaoni reptérről másfél kilométerre egy árvaházat találtak el, ahol sok ártatlan kisgyermek vesztette életét. Sikeres alkalmazásként említhető viszont egy zászlóalj erejű helikopteres deszant az ellenséges háttérben.

Fontos még megjegyezni, hogy az INS *Vikrant* repülőgép-anyahajó gépeinek bevetéseit – melyek hadi- és kereskedelmi hajók mellett part menti célokat is támadtak – a mű nem tárgyalja olyan részletességgel, mint a légi-erő gépeinek bevetését, mivel az indiai Sea Hawk típusról, annak alkalmazásáról nem sokkal korábban jelent meg egy átfogó mű.²

A kötetet részletes és hasznos függelék egészíti ki, melyben szó esik a résztvevőknek a térségben az egyes reptereken rendelkezésre álló repülőgép-állományáról – beleértve a jelképes önálló bengáli Kilo-raj gépeit is –, az elszenvedett veszteségekről, melyeket az indiai oldalon darabszinten részletezve is felsorol, így nem kell a fő szövegben keresgélni ezeket. Az indiai légi-erő bevetett gépeinek jelentős részét század és lajstromjel szerint is listázzák, de minden oldal résztvevő pilótáit is közlik. Nagyon hasznos az a táblázat, mely az indiai légi-erő gépbevetéseit napi bontásban és összesítve is listázza, bevetéstípusok szerint elkülönítve. A földi harctámogató bevetéseket szektorok és repülőgéptípusok szerint külön is részletezik a szerzők. A felhasznált lőszer mennyiségéről külön táblázat is szerepel (repülőbombák, rakéták, gépágyúlöszér). Szerepelnek még a mellékletben a résztvevő repülő-katonák által elnyert kitüntetések is. A mellékleteket a felhasznált források, egy névmutató és a szerzők köszönetnyilvánítása zárja.

A szerzőpárosnak már az 1965-ös légi háború eseményeit feldolgozó, első közös kötete is alapos, széleskörű kutatáson nyugvó, hiánypótló mű, ez a kiadvány azonban elődjénél még kidolgozottabb (és külalakra is szebb, mivel ízléses, szép borító mögött bújjik meg a mű, nem úgy, mint az előző kötetük, melynek borítója úgy néz ki, mintha egy nyolc éves számítástechnika szakkörös gyermek első házi feladataként rakta volna össze).

A kötet leglátványosabb hiányossága, hogy nem tartalmaz részlettérképeket. Két térkép van a könyv elején, melyek teljesen egyformák és egész Kelet-Pakisztánt és környékét mutatják: egyik az indiai szárazföldi erőket

2 Vinod Pasricha: Downwind, Four Green. Pune, Pashmira Publications, 2010. 397. o.

jelzi, melyek részt vettek a hadjáratban, míg a másik a térségben lévő reptereket és az indiai repülőszázadok diszlokációját mutatja. A szerzőpárosnak az 1965-ös háború légi eseményeiről írt könyvében egyáltalán nincs térkép, tehát ehhez képest ez a két kis térkép is előrelépés, de mivel a kötet tele van bangladesi földrajzi nevekkal, hiszen részletesen bemutatja a szárazföldi erőket támogató légierő tevékenységét, ezt részlettérképeken is kellett volna mutatni, hiszen nem elvárható a nemzetközi olvasóközönségtől, hogy minden bangladesi falu elhelyezkedését ismerje. Amit komolyabban hiányoltam még, az a légitámadások hatásosságának érdemi elemzése (bár bangladesi hivatalos források később sem hoztak nyilvánosságra adatokat a civil áldozatokról, de helyi kutatás lehetséges lett volna). Elmaradt a különböző repülőgéptípusok alkalmazásának részletes értékelése is. A bosszantó hibák közül kiemelném még, hogy igen gyakori, amikor a jegyzetapparátusban csak az adott mű szerepel, a pontos oldalszám azonban nem. A főszövegben is előfordul a szerzők pongyola fogalmazása, például gyakori a Szovjetunió helyett Oroszország említése az adott időszakban.

A kötettel kapcsolatban kiemelném még, hogy magyar szempontból különösen érdekes általánosságban az indiai légierő MiG-21-es típusának harcászati alkalmazása, hiszen évtizedekig ez a típus alkotta a magyar katonai repülőgép-állomány gerincét (később a két ország közötti katonai kapcsolatok része volt az is, hogy Magyarország adott el míg-21-eseket Indiának).

Összességében a feltétlenül hiánypótlónak tekinthető kötet alapos munka, mely a jövőben megkerülhetetlen lesz az 1971-es indo-pakisztáni háború szakirodalmi feldolgozásai között. Személy szerint kíváncsian várom a szerzőpáros következő kötetét az 1971-es háború nyugati hadszínterének repülőeseményeiről.

P. V. S. Jagan Mohan–Samir Chopra: *Eagles over Bangladesh. The Indian Air Force in the 1971 Liberation War.* (Sasok Banglades felett. Az indiai légierő az 1971. évi felszabadító háborúban) New Delhi, HarperCollins, 2013. 427 o.

B. Stenge Csaba

A tavasz elmúltával. Gazdasági átalakulások az arab világban

Jóval az ukrán válság kitörése előtt a világ nagy érdeklődéssel fordult az arab világban a szeme előtt zajló erőszakos megmozdulások felé, melyek némely esetben gyökeresen forgatták fel a fennálló, szilárdnak hitt rendszereket. A jelenség az Arab Tavasz elnevezést kapta, amelyről megindultak a találgatások. Azóta már egy kis idő eltelt, és bebizonyosodott, hogy a társadalmi és politikai elégedetlenség nem jelent egyúttal társadalmi és kulturális változásokra irányuló tudatos igényt. Azt, hogy elindul egy olyan változási folyamat, mely az arab világ országainak tradicionális társadalmait oly módon változtassa meg, hogy ez minél szervezettebben illeszkedhessen a nyugati civilizáció által meghatározott globális civilizációs értékrendbe, egyelőre nem lehet elvárni. Sőt, ha létezne is igény erre, az Iszlám Állam feltűnése, meg a franciaországi terrortámadások is olyan ellenreakciók, tüneti megnyilvánulások, melyek rövid- és középtávon minden ilyesmit ellehetetlenítenek. Mindezzel együtt, a fejlődésre igény van, legfőképpen azon országok esetében, melyek nem profitálnak az olajkincsből, és szükségük lehet egy stabil, jól strukturált, többoldalúan fejlett nemzeti gazdasági rendszer létrehozására, annak érdekében, hogy a társadalom stabillá és versenyképessé váljon, melynek oly nagy szerepe van – mint ahogyan azt a görög példa is bizonyítja – napjaink kiegyensúlyozatlan világában. Ahogyan a szerzők is fogalmaznak: „a társadalmi, nemi és területi különbségek nagyobbak lettek, mint előtte voltak”. Ehhez nyújt részben segítséget, elméleti alapot ez a recenzált kollektív szerzőségű kötet is, mely az Oxford University Press gondozásában jelent meg.

A kötet irányát a politikai-gazdasági kérdések határozzák meg, így szól az arab tavasz által generált gazdasági következményekről, az újjáépítésről és az egyszerre lehetséges és szükséges modernizációs törekvésekről az arab politikai és gazdasági kultúra sajátos körülményei között. Egyáltalán nem véletlen, hogy már a bevezetőben közölnel egy diagramot, mely az erős gazdaság és a demokrácia egyenlőtlenség-arányát ábrázolja Egyiptom,

Jordánia és Libanon esetében, megállapítva azt, hogy az autoriter Jordániában a legstabilabb a gazdaság. Több gazdasági ágazat is sérült rövid távon az arab tavasz eseményeinek következtében, mint például a turizmus. A szerzők már a bevezetőben lefektetik a négy elvet, melyek szerintük alapfeltételei a sikeres gazdasági átmenetnek, és köré építik fel a következő fejezeteket is. Ez a négy alapelv a következő:

1. Munkahelyek teremtése, elsősorban a 30 évnél fiatalabbak számára a foglalkoztatottság és az egyéni vagyoni biztonság növelésének érdekében.

2. A közszféra modernizálása liberális elveken, megszüntetve az elitista, informális jog előtti egyenlőségeket. Ez együtt járna a korrupció csökkentésével és a kormányzervek hatékonyságának növekedésével is.

3. A magánszektor megerősítése a korrupció visszaszorításával, a hatóságok visszaéléseinek csökkenésével, a szociális védőháló megteremtésével és megerősítésével – beleértve ennek pénzügyi mechanizmusait is – és a kis- és középvállalkozások fejlesztésével, a törvényesség garantálásával. Véleményük szerint ez azonnali GDP-növekedést eredményezne, főleg annak tükrében, hogy mindeddig az „ipari forradalomra” tett kísérletek az arab világban kudarcot vallottak. Természetesen minden arab ország számára népessége, berendezkedése és erőforrásai függvényében mások és mások a kihívások.

A negyedik: a szerzők szerint szükséges a gazdasági átmenet, a közeledés a világ többi, elsősorban fejlett országaihoz, mivel elszigetelten a globalizált világban lehetetlen lépést tartani a többiekkel. A szerzők tisztában vannak azzal, hogy egyfajta Marshall-segély lehetetlen, a jelenlegi helyzetben sem az Egyesült Államok, sem pedig az Európai Unió nem képes jelentősebb mennyiségű segílyt folyósítani fejlesztési célokra. Esetleg részben megtehetnék ezt az Öböl gazdag országai. (Érdekes, hogy meg sem említik ezzel kapcsolatban a valutaalap vagy a Világbank lehetőségét.) Erre a négy átmeneti elvre épül fel a következőkben a kötet teljes struktúrája.

Amennyiben az első, bevezető fejezet összefoglalja a kötet fő irányelveit, a második elsősorban történelmi jellegű, és magának az arab tavasznak kiváltó okait elemzi, melyek közé elsősorban olyasmiket sorol, amit egy felületes nyugati szemlélődő is érzékelhet az arab világgal kapcsolatban. Ilyenek a nagy társadalmi különbségek, az autoritárius társadalmi berendezkedés, melynek „társadalmi szerződése” régen elveszítette a jelentőségét, a meglévő munkakultúra, vagy jobban mondva annak hiánya. Kiemeli persze azt is, hogy hasonlóan Közép-Kelet Európához, ezekben az országokban is léteztek reformkísérletek – főleg azokban, amelyek nem gazdagok olajban – de ezek bátortalanok, erőtlenekek voltak, és nem hozták meg az elítelt által

remélt átütő hatást. A második fejezet a fiatalok lehetőségeiről szól ezekben az országokban, Wael Ghonim példájából kiindulva, aki Egyiptomban az arab tavasz szimbóluma, és akinek karrierje inkább az álom, mint az elérhető kategóriába tartozik az arab fiatalok nagy része számára. A fiataloknak paradoxonjára mutat rá ez a fejezet az arab világban: mialatt a világ legdinamikusabban fiatalodó régiója – a fiatalok és a gyerekek aránya nagyobb, mint a világ más, fejlett vagy fejlődő kultúrrégióiban –, a munkalehetőségek nem igazán fiatalbarátok, sok a munkanélküli, főleg a szakképzettek és a diplomások köreiből. A szerzők szerint az olajkitermelést leszámítva csak Fekete Afrika termelése gyengébb az arab világnál. A legnagyobb a munkanélküliség a fiatalok között Algériában, Jordániában és Jemenben, de még Egyiptomban is 25 százalék fölött van ez a mutató. A nők ezen belül is sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint a férfiak. A munkanélküliség ugyanakkor nem jelent automatikusan szegénységet a családi helyzettől függően, mivel az arab családok összetartóak, és a jobb módú szülők, vagy akár távolabbi rokonok is inkább segítik a családtagot, minthogy az képességein és rangján aluli munkát legyen kénytelen elvállalni. Az oktatás színvonalala – legalábbis a statisztikák szerint – nem marad le a világtól, mivel az egyetemeken nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a diákoknak versenyképes felszerelés álljon a rendelkezésükre. Ugyanakkor nagy az iskolázatlanok száma, mivel az alacsonyabb társadalmi osztályok gyerekeik számára gyakran a legminimálisabb elemi oktatást sem tudják megengedni. Az egyetemeken esetében a legjobb hat intézmény benne van a top ötszázban, de a tudományos publikációk mennyisége elmarad az Egyesült Államoktól, Európától vagy a Távol-Kelettől és Latin-Amerikától is. A fiatalok munkapiacra történő elhelyezkedése érdekében a szerzők több javaslatot is megfogalmaznak, ezek közé tartozik a civil szféra megerősítése, hatékony, piacorientált átképzési programok szervezése, a fizetség teljesítményalapúvá tétele.

Különösen érdekesnek tűnt számomra „A modern állam építése” című fejezet. Elsősorban azért, mert felmerült bennem a kérdés, mit ért a szerző modernitás alatt, másodsorban pedig azért, mert az érdekelt, miben látják szükségét egy-egy tradicionális vagy katonai autoritás alatt vezetett arab és muszlim kultúrájú ország felzárkóztatásának az általuk modernnek tartott világhoz. Különösen érdekes e fejezet esetében a 98. oldalon található statisztika, mely értelmében a kormányzati szervek hatékonysága Katarban és az Emírátságokban a legnagyobb – valószínűleg nem véletlenül két dúsgazdag és aránylag kicsi Öböl-menti országban – míg a másik végletet Irak, Jemen, Líbia, Dzsibuti és Gáza képezik – és úgy érzem, ki lehet

egyszerűen következtetni, hogy mi okból. Menet közben könnyen kiderül, hogy miben látják a szerzők a modernizálás szükségességét. Az állami intézményrendszerek működésének rendszerelvűvé tételében – még az olyan stabil országokban is, mint Marokkó és Jordánia, az uralkodó akaratának kinyilvánításával kormányoz, és az intézményrendszer ennek van alárendelve –, pénzügyi reformokban, a bankszektor átalakításában, külföldi tőke bevonásában, a termelés diverzifikálásában, valamint a regionális integráció elmélyítésében látják a megoldást. Ugyanakkor megemlítik azt is, hogy a hidegháborús és a kilencvenes évekbeli iparosítási tervek nem hozták meg az átütő sikert. Hasonló hangvételben íródott az ezt követő két fejezet is, melyek közül az első az állami szektor megreformálásának, a záró fejezet pedig a nemzetközi életben betöltött szereppel, illetve a regionális integráció perspektíváival foglalkozik.

E kötet a nyugati világban általában véve pozitív fogadtatást, jó recenziókat kapott. A kötet erényei közé tartozik a kiváló képesítésű szerzőgárda – mind komoly egyetemeknek és kutatóintézeteknek munkatársai –, az összehasonlító módszertan – állandóan jelen van az elemzésben az összehasonlítás, a világ más országaival és régióival –, a statisztikai adatok mennyisége és ábrázolási módja. A hangnem sem nem optimista, sem nem pesszimista, de idealistának nyugodtan lehet nevezni, a recenzens érzése az, hogy a szerzők az arab tavasz következményeként a kelet-közép európai országok szocialista átmenetét tartanák modellnek, persze annak egy könnyedebb változatát, az átalakulás nehézségei nélkül. Gyenge pontnak számíthatjuk, hogy térben és időben az elemzett célterület csak nagy általánosságban van meghatározva, éppen azért nagyon képlékeny, vannak olyan statisztikák, melyek magukba foglalják például Törökországot is, vagy a palesztin területeket. Az országok közötti különbségeket megemlítik ugyan, de a javasolt megoldások esetén nincsenek eléggé hangsúlyozva, ezért gyakran az „alma a körtével” típusú összehasonlításokkal is találkozunk. Mindezzel együtt a kötet hasznos olvasmány mindazok számára, akik az arab tavasz gazdasági vonatkozásait meg szeretnék ismerni, idevágó ismereteiket el szeretnék mélyíteni, esetleg referenciaként szeretnék használni a benne foglaltatott statisztikai adatokat összehasonlító jellegű tanulmányaik számára.

Magdi Amin, Ragui Assaad, Nazar al-Baharna, Kemal Dervis, Raj M. Desai, Navtej S. Dhilon, Ahmed Galal, Hafez Ghanem, Carol Graham, and Daniel Kaufmann, *After the Spring. Economic Transitions in the Arab World* (A tavasz elmúltával. Gazdasági átalakulások az arab világban), Oxford University Press, 2012. 179 o.

Lakatos Artur